

ΑΓΙΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΙΣ ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΤΡΙΜΥΘΟΥΝΤΟΣ

ΕΤΟΣ Δ΄ | ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 2016 | ΤΕΥΧΟΣ Β΄

ΑΓΙΟΣ ΣΤΥΡΙΑΔΩΝ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ
ΕΚΔΟΣΙΣ

ΤΕΥΧΟΣ Β΄

ΕΤΟΣ Δ΄

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ
ΤΡΙΜΥΘΟΥΝΤΟΣ
ΛΕΥΚΩΣΙΑ 2016

Έκδότης - Ίδιοκτήτης:

Τερά Μητρόπολις Τριμυθούντος

Τ.Θ. 11001, 2550 Ίδάλιον

Τηλ.: 00357-22527000

Fax: 00357-22526363

E-mail: info@imtrimythountos.org.cy

www.imtrimythountos.org.cy

Ύπευθυνος Σύνταξης - Επιμελητής:

Ανδρέας Ζαχαρίου

Φιλολογική Έπιμέλεια:

Συντακτική Όμάδα του Περιοδικού

ISSN: 2301-2536

Έκτύπωση:

Γραφικές Τέχνες «ΜΕΛΙΣΣΑ»

Τηλ.: 0030 23970 23313

E-mail: melissa@melissaprint.com

Τὰ ἀνυπόγραφα κείμενα προέρχονται ἀπὸ τὴ
Συντακτικὴ Όμάδα τοῦ Περιοδικοῦ.

Οἱ συνεργάτες καὶ ἀρθρογράφοι ἔχουν τὴν ἀπό-
λυτη εὐθύνη τῶν ἀπόψεων καὶ θέσεων ποὺ ἐκ-
φράζουν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ	1
ΠΑΤΕΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ Ν. Νικολαΐδη, <i>Ἡ ἐναλλαγή τῶν βροτῶν..</i>	2
Γ. Μπαρνόβι, <i>Ἡ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος</i>	5
ΘΕΟΛΟΓΙΚΑ-ΙΣΤΟΡΙΚΑ Ν. Τζιράκη, <i>Ἡ εὐχαριστιακὴ θεολογία κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰ. καὶ ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις (1620-1638)...</i>	14
ΑΝΤΙΑΙΡΕΤΙΚΑ Πρωτ. Β. Γεωργόπουλου, <i>Συζητώντας μὲ ἓνα μάρτυρα τοῦ Ἰεχωβά. Προσοχὴ στὶς μεθοδεύσεις</i>	27
ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΗ Π. Παναγιωτόπουλου, <i>Κονγκό, μία ἐμπειρία αὐτογνωσίας</i>	30
ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΑ Β. Καλαντζόπουλου, <i>Άγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός</i>	38

Ἡ τοῦ Πνεύματος πηγὴ, ἐπιδημοῦσα τοῖς ἐν γῆ,
εἰς πυρφόρους ποταμούς, μεριζομένη νοητῶς, τοὺς Ἀποστόλους
ἐδρόσιζε φωταγωγοῦσα· καὶ γέγονεν αὐτοῖς, νέφος δροσῶδες τὸ πῦρ,
φωτίζουσα αὐτούς, καὶ ὑετίζουσα φλόξ,
δι' ὧν ἡμεῖς ἐλάβομεν τὴν χάριν, διὰ πυρός τε καὶ ὕδατος.
Τὸ φῶς ἐπέστη, τοῦ Παρακλήτου, καὶ τὸν κόσμον ἐφώτισε.

Η ΕΝΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ ΒΡΟΤΩΝ

Νίκου Νικολαΐδη

Καθηγητού Θεολογικής Σχολής ΕΚΠΑ

Ούτε στους λόγους του Κυρίου ούτε στα θαυμαστά έργα του παρατηρείται ότιδήποτε το άτυπο και πλεονάζον. Ἡ κάθε θεία διδασκαλία του Χριστού είναι μεστή ζωηρῶν λόγων ἀλλὰ καὶ τὰ θαυμαστά ἔργα του, καὶ ἔχομε ποικιλία θαυμάτων του Κυρίου σὲ σχέση μετὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν κτίση, εἶναι πλήρη θεοποιῶν μηνυμάτων, ποὺ δηλοποιοῦν τὴ δυνατότητα τῆς ἀποκατάστασης τῆς ἀνθρωπίνης καὶ κτιστῆς πραγματικότητας, στὴ φυσικὴ τάξη καὶ λειτουργία.

Πέρα, ὅμως, ἀπὸ τοὺς λόγους καὶ τὰ θαύματα του Χριστοῦ, οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς τῶν Εὐαγγελίων μᾶς εἰδοποιοῦν καὶ γιὰ ἄλλα συγκεκριμένα γεγονότα, θεοπρεπῆ καὶ παράδοξα, στὰ ἀνθρώπινα δεδομένα. Αὐτὰ καὶ πάλι σχετίζονται μετὸ κεφάλαιο τῆς οἰκονομίας του Θεοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο.

Ἐνα τέτοιο συμβάν, τὸ ὁποῖο ἐντάσσεται στὴν πιὸ πάνω ὁμάδα, εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς «τῆς μεταμορφώσεως τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ», τὸ ὁποῖο ἡ Ἁγία τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησία περιχαρῶς ἐορτάζει στὶς 6 Αὐγούστου. Χρονικὰ ἡ πράξη τούτη του Χριστοῦ συμπίπτει μετὸς προοιμιακοῦς λόγους του «περὶ τοῦ ἔκουσιου πάθους του καὶ τῶν μελλόντων αὐτῷ συμβαίνειν». Καὶ ὄντως, ὑπάρχει μιὰ χρονικὴ καὶ λειτουργικὴ σχέση μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν γεγονότων, γιὰτὶ καὶ τὰ δύο μιλοῦν ἀπὸ τὴ μιὰ γιὰ τὴ δόξα του «υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου», μέσα βέβαια, ἀπὸ διαφορετικὲς προοπτικὲς, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη διαμεσολαβεῖ χρονικὸ διάστημα σαραντα ἡμερῶν μεταξύ τῆς ἐορτῆς τῆς Μεταμορφώσεως του Χριστοῦ (6 Αὐγούστου) καὶ τῆς Ὑψώσεως του Τιμίου Σταυροῦ (14 Σεπτεμβρίου), χρόνος δηλαδὴ τόσος, ὅσος πραγματικὰ ὑπῆρξε μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν γεγονότων.

Προσεγγίζοντας θεολογικά την πράξη τούτη της Μεταμορφώσεως του Χριστού, οι Πατέρες της Έκκλησίας επισημαίνουν ότι αυτή αποτελεί τὸ ἐπίκεντρο τῶν ἀπαρχῆς, τῶν ἐσχάτων καὶ τῶν αἰωνίων.

Τῶν ἀπαρχῆς, διότι κατὰ τὸ στιχηρὸ ἰδιόμελο τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς Ἑορτῆς, ὁ Χριστὸς «ἐπ' ὄρος Θαβὼρ μεταμορφωθείς ἐπὶ τῶν μαθητῶν, ἔδειξε τὸ ἀρχέτυπον κάλλος τῆς εἰκόνας, ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀνθρωπίνην ἀναλαβὼν οὐσίαν». Αὐτὸ τὸ μυστήριον διερμηνεύει καὶ ὁ μέγας δογματικὸς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας μας, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, λέγοντας: «Ἐκ σαρκὸς τοῦ Χριστοῦ βολίδες θεότητος ἐξεπορεύοντο». Τοῦτο συνέβηκε ἐξαιτίας τῆς ἀσυγχύτου μίξεως τῆς ἀνθρωπότητος τοῦ Χριστοῦ «ἐν ὅλῃ τῇ θεότητί» του καὶ τῆς ὑποστατικῆς ἔνωσης τῆς ἀνθρωπίνης φύσης μαζί του. Ἔτσι, ὁ Χριστὸς πάνω στὸ Θαβὼρ μεταμορφούμενος, ὑπέδειξε ποιά ἦταν ἡ δική μας δόξα, πρὶν τὴν ἁμαρτία, ἐφόσον ὁ ἴδιος καὶ ὡς ἄνθρωπος ἦταν καὶ παρέμενε ἀνέγγικτος ἀπὸ ὀποιοδήποτε, ἀκόμη καὶ τὸν ἐλάχιστο, λογισμό ἁμαρτίας. Αὐτὸ σημαίνει τὸ ἀπαρ-

χῆς τῆς «εὐπρέπειας τῆς ἀνθρωπότητος». Αὐτός, δηλαδή, ἦταν ὁ Ἀδάμ, πρὸ τῆς παρακοῆς, ὁ ὁποῖος ἂν καὶ γυμνός, ἦταν ἐνδεδυμένος μὲ τὸ ἀρχαῖο θεῖο κάλλος.

Βέβαια, ὁ Χριστός, κατὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ, δὲν μεταμορφώθηκε, δηλαδή δὲν πρόσθεσε ἢ ἄλλαξε τίποτε ἀπὸ ὅ,τι εἶχε, ἀλλὰ ὡς «τὸ προσήλιον σέλας» καὶ ὡς τὸ ἀρχέτυπό μας, ἀπέδειξε ἢ μᾶλλον καταξίωσε τὰ μάτια τῶν μαθητῶν νὰ δοῦν «οὐχ ὀλόκληρον τὴν δόξαν τῆς θεότητός του». Ἀλλὰ «μικρὸν ὑποκρύψας τῆς σαρκὸς τὸ πρόσλημμα, μετεμορφώθη», ὥστε «ὡς ἡδύναντο χωρεῖν» οἱ μαθητές, νὰ ἀτενίσουν τὸ πρόσωπό του, προνοώντας συγχρόνως «μήπως σὺν τῇ ὀράσει καὶ τὸ ζῆν ἀπολέσωσι».

Παράλληλα, ὅμως, μὲ τὴ Μεταμόρφωσή του ὁ Χριστὸς ἀποδεικνύει ὅτι ἐγκαινιάζει καὶ τὴ μεταστοιχείωση τῆς ἀμαυρωθείσας φύσης τοῦ Ἀδάμ στὶς ἔσχατες μέρες, οἱ ὁποῖες ἀρχίζουν μὲ τὸν Χριστὸ καὶ περατώνονται στὰ τέλη τῶν αἰώνων. Τὸ γεγονὸς τοῦτο προοδικοποιεῖ καὶ ὁ ψαλμικὸς στίχος: «*Θαβὼρ καὶ Ἑρμῶν ἐν τῷ ὀνόματί σου ἀγαλλιάσονται*» (Ψαλμ. 88, 13), γιὰ νὰ δηλώσει καὶ τὴν ἀγαλλίαση τῆς «*ὠδίνουσας*» (Ρωμ. 8, 22), ἔνεκα τῆς ἁμαρτίας, ἄλογης κτίσης. Τὸ νόημα τῆς θεοπρεποῦς αὐτῆς πράξης καὶ τάξης συνοψίζει ὁ μοναχὸς Κοσμᾶς στὸ τροπᾶριο τοῦ ὄρθρου τῆς ἑορτῆς τῆς Μεταμορφώσεως, ὡς ἐξῆς: «*Ὅλον τὸν Ἀδὰμ φορέσας, Χριστέ, τὴν ἀμαυρωθεῖσαν ἐνθεαστικῶς ἀμείψας ἐλάμπρυνας πάλαι φύσιν... καὶ ἐθεούρησας*». Τούτῃ τῇ γλυκύτητά τῆς θείας λαμπρότητας καὶ τῆς ἀναμόρφωσης τοῦ ἀνθρωπίνου φυράματος, μπόρεσαν νὰ γευθοῦν καὶ οἱ μαθητές στὸ Θαβὼρ, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Πέτρος ἔσπευσε νὰ προτείνει τὸ «*καλὸν ἐστὶν ἡμᾶς ὧδε εἶναι*» (Μθ. 17, 4).

Ἀλλὰ τὸ σωτήριο γεγονὸς τῆς Μεταμορφώσεως διασφαλίζει καὶ τὸ ἐχέγγυο τῆς θεόλαμψης τῆς ἀνθρωπίνης φύσης στὸν μέλλοντα αἰῶνα καὶ στὸ διηνεκές. Αὐτὴ ἡ ἐνθεος δόξα, τὴν ὁποία θὰ ἀξιωθοῦν οἱ δίκαιοι, περιγράφεται ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ὄχι ὡς ἐκείνη τῆς προπρωτικῆς κατάστασης, κατὰ τὸ ἀρχαῖον κάλλος, ἀλλὰ ὀρίζεται ὡς «ἄσχετος» καὶ καινὴ θεία φωτοχυσία, ἀνεμπόδιστη ἀπὸ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς φθορᾶς στοὺς οἰκείους τοῦ Θεοῦ.

Ἐπομένως, ἡ ἑορτὴ τῆς Μεταμορφώσεως ἀποτελεῖ τὴν προτύπωση τούτης τῆς θεοτερποῦς ἐναλλαγῆς τῶν βροτῶν.

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΚΠΟΡΕΥΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΚΑΙ Η ΛΑΤΙΝΙΚΗ ΚΑΚΟΔΟΞΙΑ ΤΟΥ FILIOQUE

Γκότσα Μπαρονόβι

Λέκτορας Θεολογικής Ακαδημίας Τιφλίδος

Γενικά

Τῆ διδασκαλία περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» (*Filioque*), τὴν ὁποία προσέθεσαν οἱ Λατίνοι στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως μετὰ τὸν ἕνατο αἰῶνα, πρῶτος ἀπέκρουσε ὁ Μ. Φώτιος, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στοὺς «*Δύο Ἀποδεικτικούς Λόγους*» του, χρησιμοποιοῖ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Μ. Φωτίου, καθὼς ἐπίσης καὶ τὴ σχετικὴ διδασκαλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς¹.

Ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς σημειώνει ὅτι τὸ *Filioque* δὲν ἀποτελεῖ μία ἀπλὴ θεολογικὴ διαφορὰ μεταξὺ Δύσης καὶ Ἀνατολῆς, ἀλλὰ προϋποθέτει δύο διαφορετικὲς Τριαδολογίες². Τὸ *Filioque* χαρακτηρίζει ἢ ἀντίθεση πρὸς τὴ μία ἀρχὴ τῆς θεότητος, πρᾶγμα ποὺ σημαίνει διαστροφή τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄρα δυσχεραίνει τὴν κοινωνία Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως³.

1. Ἰω. 15, 26: «ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ παράκλητος ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ πατρὸς, τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας, ὃ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται...».

2. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, πρόλογος, ΓΠΣ 1, σ. 24: «Ἡμῶν γὰρ οὐχὶ καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ υἱοῦ λεγόντων εἶναι τὴν τοῦ ἁγίου πνεύματος ὑπαρξίν, ἐκείνων δὲ καὶ ἐκ τῆς τοῦ υἱοῦ, τῶν ἀδυνάτων εἰς μίαν ἀμφοτέρους συνάγεσθαι ἔννοιαν· εἷς γὰρ ὁ μονογενῆς καὶ μία ἢ τοῦ πνεύματος ὑπαρξίς ἐστιν».

3. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, Εὐχή, ΓΠΣ 1, σ. 26: «οὐδέποτε ἂν ὑμᾶς κοινωνοὺς δεξαίμεθα μέχρις ἂν καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα λέγῃται».

Ὁ Γρηγόριος παρουσιάζει τὸ πρόβλημα τῆς προσθήκης τοῦ Filioque ἀπὸ τὴν ἐκκλησιολογική του πλευρά, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ προσθήκη αὐτὴ ὀδηγεῖ στὴν ἀλλοίωση τοῦ ἡθους τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀυθαίρετη προσθήκη στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως δὲν εἶναι ἀσήμαντη πράξη, ἀλλὰ ἄρνηση τῆς καθιερωμένης Πίστεως καὶ τοῦ ἡθους τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Γρηγόριος σημειώνει ὅτι πίσω ἀπὸ τὴν προσθήκη κρύβεται μία καινὴ ἐκκλησιολογικὴ ἀρχή⁴. Ἡ «περιωπὴ» περιφρονεῖ τὴν «καθολικὴν ὁμοφροσύνην»⁵, ἡ ὁποία πάντοτε ὑπάρχει στὸν ὄρο τῆς καθολικῆς Πίστεως. Ἡ προσθήκη «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» στὸ Σύμβολο σημαίνει τὴν περιφρόνηση τῆς καθολικῆς πίστεως καὶ τοῦ ἡθους αὐτῆς, πρᾶγμα ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀπόρριψη ἀπὸ τοὺς Λατίνοὺς τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ.

Τὴ διδασκαλία περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «ἐκ τοῦ Πατρὸς» παρέλαβαν οἱ Ἀπόστολοι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστὸ καὶ τὴν κήρυξαν σὲ ὅλο τὸν κόσμο. Κανεὶς ἀπὸ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δὲν δίδαξε περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ». Ἐπομένως ἡ λατινικὴ δοξασία περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ» ἀποτελεῖ καινοφανὲς δίδαγμα, ἀλλότριο καὶ ἀντιτιθέμενο τόσο στὴν ἀπλανῆ διδασκαλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅσο καὶ στὴν παράδοση τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ὅχι μόνον δὲν ἀπαντᾷ ἡ καινοτόμος αὐτὴ προσθήκη σὲ κανένα χωρίο τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἀλλὰ οὔτε κἂν παρατηρεῖται ὑπαινιγμὸς μιᾶς τέτοιας δοξασίας⁶.

4. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1, 4*, ΓΠΣ 1, σ. 32: «Ὁῦκουν ἔχει τις ὑπολογίζεσθαι τὴν τοῦ περιόντος πάπα περιωπήν».

5. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1, 1*, ΓΠΣ 1, σσ. 30-32.

6. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1, 1*, ΓΠΣ 1, σ. 30: «ἐν οὐδεμίᾳ γὰρ τῶν Συνόδων τούτων καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τεθεολόγηται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον». Πρβλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 72.

Ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς (ἡ ὑπαρκτικὴ προέλευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος)

Τὸ πρῶτο σημεῖο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς εἶναι ἡ ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὁ Παλαμᾶς ἐπικαλεῖται τὸ Σύμβολο Νικαίας - Κωνσταντινουπόλεως: «καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον τὸ ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον». Ὁ Πατὴρ εἶναι ἡ μόνη αἰτία καὶ ἀρχὴ τῆς ὑπάρξεως τῶν δύο προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ὑπαρκτικὴ προέλευσή τους εἶναι ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς. Τὸ «ἐκ μόνου» δὲν προστέθηκε ποτὲ στὸ Σύμβολο τῆς Πίστεως οὔτε γιὰ τὸν Υἱὸ οὔτε γιὰ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ἀλλὰ πάντα ἐννοοῦνταν ὁ Πατὴρ, καὶ γιὰ τὰ δύο πρόσωπα, ὡς ἡ μόνη αἰτία καὶ ἀρχή⁷. Ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι «ἐκ τῆς θείας οὐσίας» κατὰ τὴν πατρικὴ ὑπόστασι. Τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ γνώρισμα τῆς θεολογίας τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ⁸. Ἐάν, ὅμως, σημειῶνει ὁ Παλαμᾶς, ὁ Υἱὸς εἶχε

7. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1, 2*, ΓΠΣ 1, σ. 31. Βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὄπ.π.* σ. 74.

8. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1, 6*, ΓΠΣ 1, σσ. 33-34: «καὶ μὴν ἐκ τοῦ πατρὸς φαμεν εἶναι τὸν υἱόν, ὡς ἐκ τῆς θείας οὐσίας γεννηθέντα, δηλονότι κατὰ τὴν πατρικὴν ὑπόστασιν· ἡ γὰρ οὐσία μία τῶν τριῶν ἐστίν· ὥστε τὸ γεννᾶν τῇ πατρικῇ ὑποστάσει ἐφαρμόζεται καὶ οὐκ ἐστὶν εἶναι τὸν υἱὸν ἐκ τοῦ πνεύματος. Ἐπεὶ οὖν καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ πατρὸς, ἐκ τῆς θείας οὐσίας καὶ αὐτὸ κατὰ τὴν πατρικὴν ὑπόστασιν ἐκπορευόμενόν ἐστι· ἡ γὰρ οὐσία πάντη τε καὶ πάντως μία τῶν τριῶν».

ιδιώματα τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως, τότε θὰ ἦταν δύο τὰ αἷτια καὶ δύο τὰ αἰτιατά⁹. Ἡ μόνη πηγή τῆς θεότητος εἶναι ὁ Πατήρ. Ὁ Υἱὸς δὲν ἔχει τὴν ἐκπόρευση, ὅπως καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς γέννηση. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀληθινὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Ὅπως ὁ Υἱὸς γεννᾶται ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς, ἔτσι καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιο ἐκπορεύεται ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς. Καὶ ὅπως ὁ Υἱὸς γεννᾶται ἀμέσως ἐκ τοῦ Πατρὸς, ἔτσι καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιο ἐκπορεύεται ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἀμέσως¹⁰. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ στηρίζεται στὴ θεολογία τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων, οἱ ὅποιοι πρῶτοι εἰσήγαγαν τοὺς ὄρους «αἷτιον» καὶ «αἷτιατά» γιὰ τὴν ἐξήγηση τῶν ἐνδοτριαδικῶν σχέσεων. Τὸ «αἷτιον» ἀναφέρεται μόνο στὸν Πατέρα. Ὁ Υἱὸς γεννᾶται ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Πατρὸς καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεται ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Πατρὸς. Κατὰ ταῦτα ἓνα εἶναι τὸ αἷτιο –τὸ πρόσωπο τοῦ Πατρὸς– καὶ δύο τὰ αἷτιατά, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα¹¹.

Ἡ θεολογία τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀφενὸς γιὰ τὴν προσεχῶς προέλευση τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος καὶ ἀφετέρου γιὰ τὴ μοναρχία τοῦ Πατρὸς, ἀποκλείει τὴν δυαρχία στὴν Ἁγία Τριάδα. Πάντως στὴν Ἁγία Τριάδα ὑφίσταται ἡ διαφορὰ τῶν τριῶν προσώπων. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ ἀφορᾷ στὸν τρόπο ὑπάρξεως τῶν ὑποστάσεων, δηλαδὴ τὴν ἀγεννησία, τὴ γέννηση καὶ τὴν ἐκπόρευση. Ὁ Πατήρ εἶναι ἡ μόνη ἀναιτίως μονάδα «ἐξ ἧς προάγεσθον καὶ εἰς ἣν ἀνάγεσθον ἀχρόνως καὶ ἀναιτίως ὁ υἱὸς τε καὶ τὸ πνεῦμα, πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ κύριον, τὸ ἐκ θεοῦ πατρὸς ἐκπορευτῶς τὴν ὑπαρξίν ἔχον»¹². Ἐπομένως, στὸν τριαδικὸ Θεὸ

9. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, 6, ΓΠΣ 1, σ. 34: «Κατὰ γὰρ τὸν ἱερὸν Δαμασκηνόν, «τὴν διαφορὰν τῶν θείων ὑποστάσεων ἐν μόναις τρισὶν ἰδιότησιν ἐπιγινώσκομεν, τῇ ἀναιτίῳ καὶ πατρικῇ, τῇ αἷτιατῇ καὶ υἱικῇ, καὶ τῇ αἷτιατῇ καὶ ἐκπορευτῇ».

10. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, 8, ΓΠΣ 1, σ. 36: «Εἰ ὁ υἱὸς ἀμέσως ἐκ πατρὸς, καὶ τὸ πνεῦμα ἐκ πατρὸς ἀμέσως· καὶ εἰ ὁ υἱὸς οὐχὶ καὶ ἐκ τοῦ πνεύματος, καὶ τὸ πνεῦμα οὐχὶ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ καὶ εἰ ὁ υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς, καὶ τὸ πνεῦμα ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς».

11. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος 31*, 8, PG 36, 141. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΥΣΣΗΣ, *Περὶ τοῦ μὴ λέγειν τρεῖς θεούς*, PG 45, 133BC.

12. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, *Εὐχή*, ΓΠΣ 1, σ. 25.

υπάρχει ένα ἀναίτιο αἴτιο, ὁ Πατήρ, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται τὰ δύο αἰτιατά, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Τὸ «γεννᾶν» τὸν Υἱὸ καὶ τὸ «ἐκπορεύειν» τὸ Πνεῦμα εἶναι τὰ ιδιώματα τῆς ὑποστάσεως τοῦ Πατρὸς. Ὁ Υἱὸς ὑπάρχει πρὸ αἰώνων γεννητῶς καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὑπάρχει πρὸ αἰώνων ἐκπορευτῶς ἐκ τῆς θείας οὐσίας κατὰ τὴν πατρικὴ ὑπόστασι. Αὐτὰ τὰ ὑποστατικὰ ιδιώματα τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος εἶναι ἀκοινώνητα. Ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα δὲν ἔχουν τὸ «γεννᾶν» καὶ τὸ «ἐκπορεύειν», δηλαδὴ τὰ ὑποστατικὰ ιδιώματα τοῦ Πατρὸς¹³.

Ὁ Πατήρ ὡς ἀναίτιο αἴτιο τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος μορεῖ νὰ λέγεται ὅτι εἶναι «μείζων Υἱοῦ καὶ Πνεύματος». Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Υἱὸς ὡς Θεὸς καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ὡς Θεὸς εἶναι ὑποδεέστερα τοῦ Πατρὸς, καὶ ὅτι ὁ Πατήρ εἶναι «μείζων» τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος «κατὰ τὴν φύσιν»¹⁴. Ὁ προαιώνιος τρόπος ὑπαρξῆς τοῦ Υἱοῦ, κατὰ τὸν Γρηγόριο Παλαμᾶ, εἶναι ἢ ἐκ τοῦ Πατρὸς γέννησὴ του. Ὁ Πατήρ γεννᾶ τὸν Υἱόν, ὁ Υἱὸς προαιωνίως γεννᾶται ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ λαμβάνει ἀπὸ τὸν Πατέρα τὰ πάντα, ἐκτὸς τῶν ὑποστατικῶν ιδιωμάτων αὐτοῦ. Ἡ αἰώνιος ὑπαρξὴ τοῦ Πατρὸς ἀπαιτεῖ τὴν αἰώνια ὑπαρξὴ καὶ τοῦ Υἱοῦ¹⁵.

Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀποτελεῖ τὴ συμπλήρωσις τοῦ μυστηρίου τῆς Ἁγίας Τριάδος. Καὶ ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα προέρχονται ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς, ὅμως μὲ διαφορετικὸ τρόπο: «καὶ ὡς τὸ πνεῦμα κατ' οὐδένα τρόπον ἔχει τὴν γέννησιν, οὕτως καὶ ὁ Υἱὸς κατ' οὐδένα τρόπον ἔχει τὴν ἐκπόρευσιν»¹⁶. Πατρότης,

13. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1, 11*, ΓΠΣ 1, σ. 38: «καὶ ὡς ὁ υἱὸς γεννητὸς ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς, οὕτω καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἄγιον ἐκπορευτὸν ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς». Βλ. Α. ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ, *Τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν ἄγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 133-134.

14. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1, 1*, ΓΠΣ 1, σ. 28: «ἀλλ' ἡμεῖς καὶ τὸ ἴσον ἴσμεν τοῦ υἱοῦ πρὸς τὸν πατέρα κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὸ μείζων τοῦ πατρὸς ὁμολογοῦμεν κατὰ τὸ αἴτιον».

15. Βλ. Α. ΡΑΝΤΟΒΙΤΣ, *Τὸ μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν ἄγιον Γρηγόριον Παλαμᾶν*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 134.

16. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1, 11*, ΓΠΣ 1, σ. 38.

υιότης και εκπόρευση, δηλαδή αγεννησία, γέννηση και εκπόρευση εἶναι τὰ ιδιώματα κατὰ τὰ ὁποῖα διαφέρουν οἱ ὑποστάσεις τῆς Ἁγίας Τριάδος.

Ὁ Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς πραγματεύεται συγκεκριμένη θέση τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Κύριος εἶναι «ἀρχὴ ἐκ τῆς ἀρχῆς»¹⁷. Σὲ αὐτὴν μάλιστα τὴ φράση τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου στηρίζονταν οἱ Λατίνοι, ἀλλὰ καὶ ὁ Βαρλαάμ, καὶ δέχονταν δύο ἀρχές στὴν Ἁγία Τριάδα, τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱό. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ὅμως, ἀποσαφηνίζει τὴ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, ὅπου τὸ «ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχὴ» δὲν σημαίνει ὅτι ὁ Υἱὸς εἶναι ἀρχὴ τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ τοῦ κόσμου καὶ τῆς δημιουργίας, ὅπως βέβαια καὶ τὸ Πνεῦμα εἶναι ἀρχὴ τῆς δημιουργίας. Ἄν ὅμως ἐκλάβουμε τὸν Υἱὸ ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ Πνεύματος, τότε τὸ Πνεῦμα ὑποβιβάζεται στὴν κατηγορία τῶν κτισμάτων¹⁸. Κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν Λατίνων ὁ Υἱὸς παρουσιάζεται ὡς δευτέρη ἀρχὴ καὶ ἄλλη θεότητα, πρᾶγμα ποῦ, ὅπως λέχθηκε παραπάνω, σημαίνει τὴ δυαρχία στὴν Ἁγία Τριάδα¹⁹.

Ἡ ἐκφαντικὴ προέλευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος

Κεντρικὴ θέση τῆς θεολογίας τοῦ Παλαμᾶ ἀποτελεῖ ἡ διάκριση τῆς «καθ' ὕπαρξιν» προελεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ τὴν «κατ' ἐνέργειαν» προέλευσή του. Καὶ τοῦτο σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἀντίληψη τῶν Λατίνων, οἱ ὁποῖοι ταυτίζουν τὴν «καθ' ὕπαρξιν» ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μὲ τὴν ἐκφαντικὴ προέλευσή του ἢ μὲ τὴν ἀποστολὴ ἢ μὲ τὴ φανέρωσή του. Στὴ θεολογία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ διακρίνεται

17. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος* 45, 9, PG 36, 633C.

18. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Αποδεικτικοὶ* 1, 14, ΓΠΣ 1, σ. 41: «Τοῦ δὲ πνεύματος τὸν υἱὸν ἀρχὴν ἐπὶ τῆς σημασίας ταύτης πῶς ἂν φαίη τις, εἰ μὴ καὶ τὸ πνεῦμα δοῦλον καὶ κτιστόν».

19. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *ὄπ.π.*, σ. 41: «Εἰ δὲ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος θεότητος ὁ υἱὸς ἐστὶν ἀρχὴ, κοινωνεῖν δὲ κατὰ ταύτην τὴν ἀρχὴν τῷ πατρὶ ἀμήχανον, μόνος γὰρ θεολογῆται πηγαία θεότης ὁ πατήρ, ἐτέρας ἄρα διαφόρου τινὸς θεότητος ὁ υἱὸς ἐστὶν ἀρχὴ καὶ διέσπασε τὸ πνεῦμα τῆς πηγαζούσης ἐκ τοῦ πατρὸς θεότητος. Ἡ δὴ δύο διαφόρους θεότητας δώσωμεν τούτῳ τῷ ἐνὶ, οἱ καὶ τοῖς τρισὶ μίαν ἀνομολογοῦντες θεότητα». Βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὄπ.π.*, σ. 79.

σαφῶς ἡ ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀπὸ τὴν ἀποστολή του. Τὸ Ἅγιο Πνεῦμα «*χρονικῶς ἀεὶ προάγεται*» στὴν κτίση, διδάσκει ὁ Παλαμᾶς, ἐπικαλούμενος τὸν ἱερό Δαμασκηνό, ὡς «*δύναμις ἁγιαστικῆ ἐνυπόστατος ἐκ τοῦ Πατρὸς ἀδιαστάτως ἐκπορευόμενη καὶ ἐν Υἱῷ ἀναπαυόμενη*»²⁰.

Γιὰ τὴν περαιτέρω διευκρίνιση τῆς ἔννοιας τῆς φανέρωσης ὁ Γρηγόριος χρησιμοποιεῖ διττῶς τὸν ὄρο «*πρόοδος*»²¹. Ἡ πρώτη ἔννοια, ὅπως λέχθηκε καὶ παραπάνω, ἀντιστοιχεῖ στὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπόρευση, ἡ ὁποία εἶναι ἀνάιτιος καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εὐδοκία καὶ τὴ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ, ἀφορᾷ δηλαδὴ στὴν κατὰ φύση ἐκπόρευση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ δευτέρα ἔννοια σχετίζεται μὲ τὴν πρόοδο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατ' αἰτίαν καὶ ἐν χρόνῳ, κατὰ τὴ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ. Τὰ λόγια τοῦ Κυρίου: «*λάβετε πνεῦμα ἅγιον*»²², δείχνουν τὴν πρόοδο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ, ἡ ὁποία πρόοδος εἶναι ἡ φανέρωση καὶ ἡ ἀποστολή του στὸν κόσμος: «*Ἡ δὲ τοῦ πνεύματος πρόοδος διττὴ διὰ τῆς θεοπνεύστου κηρύττεται γραφῆς· προχεῖται γὰρ ἐκ τοῦ πατρὸς διὰ τοῦ υἱοῦ, εἰ δὲ βούλει καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ ἐπὶ πάντας τοὺς ἀξίους, οἷς καὶ ἐπαναπαύεται καὶ ἐνοικεῖ*»²³. Ἔτσι τὸ Ἅγιο Πνεῦμα δὲν ἔχει οὔτε τὴν ἀρχὴ οὔτε τὴν αἰτία του στὸν Υἱό, παρὰ μόνο τὴν ἀποστολή καὶ τὴν πέμψη πρὸς τὴν κτίση²⁴. Ὁ Γρη-

20. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, 29, ΓΠΣ 1, σ. 56. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς ὀρθοδόξου πίστεως 1*, 13, PG 94, 856C-857A.

21. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ Χ., *Θέματα θεολογίας τοῦ ΙΑ' αἰῶνος*, Ἀθῆναι 1987, σ. 188.

22. Ἰω. 20, 22.

23. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, 29, ΓΠΣ 1, σσ. 54-56. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς ὀρθοδόξου πίστεως 1*, 8, PG 94, 821B.

24. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, 29, ΓΠΣ 1, σσ. 56-57: «*Καὶ τοίνυν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ τὴν προαιώνιον ἐκείνην καὶ ἀπερινόητον ἐκπόρευσιν τε καὶ πρόοδον ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον καὶ ἐν υἱῷ ἀναπαυόμενον, πῶς ἂν διὰ τοῦ υἱοῦ ἐν ᾧ ἀναπαύεται ταύτην ἔχει τὴν πρόοδον; Οὐκοῦν εἰ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ πάλιν προέρχεσθαι θεολογεῖται, οὐ κατ' ἐκείνην πάντως, ἀλλὰ καθ' ἑτέραν πρόοδον, ἥτις ἐστὶν ἡ πρὸς ἡμᾶς φανέρωσις καὶ πρὸς τοὺς ἀξίους μετάδοσις*».

γόριος ὁ Παλαμᾶς, παραπέμποντας στὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, ἐξηγεῖ ὅτι ἡ πρόθεση «ἐκ» ἀφορᾷ μόνο στὸν Πατέρα, ἐνῶ ἡ πρόθεση «διά» μόνο στὸν Υἱό²⁵. Ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου ἐγινε ἐκ τοῦ Πατρὸς διὰ τοῦ Υἱοῦ. Ὁ Γρηγόριος μάλιστα παραθέτει μία ἀκόμη πιὸ ἀκριβῆ ἔκφραση, γράφοντας ὅτι ὁ κόσμος δημιουργήθηκε ἐκ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς, τοῦ Θεοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ Ἁγίου Πνεύματος²⁶. Στὴ συνέχεια ὁ Παλαμᾶς ὀνομάζει τὸν Υἱὸ ταμία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πρᾶγμα πὺ σημαίνει πὼς ὅ,τι προέρχεται ἐκ τοῦ ταμίου (τοῦ Υἱοῦ) δὲν εἶναι ἐκπόρευση, ἀλλὰ πρόοδος, φανέρωση τοῦ Πνεύματος πρὸς τὴν κτίση. Γράφει χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ «*ταμίας οὐκ ἐξ ἑαυτοῦ πάντως τὰ διδόμενα προβάλλεται, καίτοι φυσικῶς ἔχει ἐν αὐτῷ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ὁ ἐκ θεοῦ θεὸς καὶ φυσικῶς ἐξ αὐτοῦ προῖον εἰς τοὺς ἀξίους, ἀλλ' οὐχὶ τὴν ὑπαρξιν ἔχον ἐξ αὐτοῦ. Ταῦτ' ἄρα καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος, «ὅταν ἔλθῃ», φησὶν, «ὁ παράκλητος, ὃν ἐγὼ πέμψω ὑμῖν παρὰ τοῦ Πατρὸς», ὡς παρὰ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον καὶ ἐν αὐτῷ ἀναπαυόμενον καὶ οὕτω πεμπόμενον πρὸς τοὺς οἰκείους*»²⁷.

Ἐπομένως, ὁ Υἱὸς δὲν πέμπει τὴν ὑπόσταση τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ τὰ χαρίσματά του. Δηλαδή, ἄλλη εἶναι ἡ σημασία τῆς ἐκπόρευσης καὶ ἄλλη τῆς φανέρωσης. Ἡ ἀποστολὴ τοῦ Πνεύματος εἶναι ἔργο τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ, δηλαδή τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Κατὰ τὴ δογματικὴ διδασκαλία τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἔχει τὴν ὑπαρξὴ του ἐκ τῆς φύσεως τοῦ Πατρὸς καὶ ὄχι ἐκ τῆς θελήσεώς του. Ἡ πέμψη ἢ ἀποστολὴ τοῦ Πνεύματος γίνεται ἐν χρόνῳ διὰ τὴν αἰτία, ἐνῶ ἡ ὑπαρκτικὴ ἐκπόρευση χωρὶς αἰτία²⁸. Οἱ ὅροι *φανέρωση* ἢ *ἀποστολὴ* ἢ

25. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, 29, ΓΠΣ 1, σ. 52. ΙΩΑΝΝΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς ὀρθοδόξου πίστεως 1*, 7, PG 94, 805AB.

26. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, 38, ΓΠΣ 1, σ. 69. Βλ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *ὄπ.π.*, σ. 80.

27. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, 29, ΓΠΣ 1, σ. 57. Βλ. Χ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Θέματα θεολογίας τοῦ ΙΑ' αἰῶνος*, Ἀθήναι 1987, σ. 189.

28. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, 34, ΓΠΣ 1, σ. 65: «*Μετὰ τὸν υἱὸν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπεδήμησε τῷ κόσμῳ, παρὰ μὲν τοῦ υἱοῦ πεμπόμενον, ὡς οὐκ ἀντίθεον οὐδὲ ἀντίχριστον, καὶ πεμπόμενον οὐχ ἀπλῶς καὶ ἀπολύτως, ἀλλὰ χρονικῶς καὶ πρὸς τινὰς καὶ δι' αἰτίαν παρὰ δὲ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον οὐ δι' αἰτίαν ὅλως, οὐδὲ χρονικῶς ἢ πρὸς τινὰς, ἀλλ' ἀπλῶς καὶ ἀπολύτως πάντη, ὡς*

πέμψη εκφράζουν την εν χρόνω φανέρωση του Αγίου Πνεύματος.

Ουσιαστικό χαρακτηριστικό της θεολογίας του Γρηγορίου Παλαμά είναι ότι δίνει πολύ μεγάλη σημασία στο περιεχόμενο των λέξεων. Για την αντιμετώπιση του *Filioque* ο Παλαμάς χρησιμοποιεί την πρόθεση «έκ» για να δηλώσει όχι μόνο την ύπαρκτική εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος, αλλά και την έκφαντική εκπόρευσή του εκ του Πατρός δια του Υιού ή εκ του Υιού²⁹. Ἡ κατ' ἐνέργειαν προέλευση του Αγίου Πνεύματος μπορεί να ονομασθεῖ «ἐκπόρευσις», ὅμως αὐτή ἡ εκπόρευση δὲν θὰ δηλώνει τὴν ὑπαρκτικὴ προέλευση τοῦ Πνεύματος, ἀλλὰ «τὴν τοῦ Πνεύματος ἔκχυσιν ἐπὶ πᾶσαν σάρκα»³⁰.

Συνεπῶς, μὲ βάση τὰ προαναφερθέντα, φρονοῦμε ὅτι ἔγινε φανερὴ ἡ σαφὴς διάκριση τῆς προαιώνιας ἐκπορεύσεως τοῦ Αγίου Πνεύματος καὶ τῆς ἐν χρόνω ἀποστολῆς του στὸν κόσμο. Αὐτὴ ἡ διάκριση ἀποτελεῖ τὴ βάση τῆς διακρίσεως τῆς θείας οὐσίας ἀπὸ τῆς θείας ἐνέργειας. Κατ' ἐπέκταση, ἡ διδασκαλία τοῦ Γρηγορίου Παλαμά μᾶς ὀδηγεῖ στὴν κατανόηση τῆς κακοδοξίας τοῦ *Filioque*, στὴν ὁποία ταυτίζονται ὁ τρόπος τῆς ὑπάρξεως τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ μὲ τὸν τρόπο τῆς φανερώσεώς του.

ὁμόθεον καὶ ὁμοούσιον καὶ τῆς αὐτῆς οὐχ ἦττον ἐξημμένον τῷ υἱῷ αἰτίας καὶ ἀρχῆς, παρ' ἑαυτοῦ δὲ ἐρχόμενον ὡς κύριον καὶ αὐτεξούσιον».

29. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, 29, ΓΠΣ 1, σ. 54: «προχεῖται γὰρ ἐκ τοῦ πατρὸς διὰ τοῦ υἱοῦ, εἰ δὲ βούλει καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ».

30. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Λόγοι Ἀποδεικτικοὶ 1*, 29, ΓΠΣ 1, σ. 55. Βλ. Κ. ΣΚΟΥΤΕΡΗ, «Ἡ διάκριση μεταξὺ «καθ' ὑπαρξιν» καὶ «κατ' ἐνέργειαν» ἐκπορεύσεως τοῦ Αγίου Πνεύματος στοὺς δύο Ἀποδεικτικούς Λόγους «Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Αγίου Πνεύματος» καὶ στίς «Ἀντεπιγραφές», *Πρακτικὰ Διεθνῶν Ἐπιστημονικῶν Συνεδριῶν Ἀθηνῶν (1998) καὶ Λεμεσοῦ (1999)*. Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμάς στὴν *ἱστορία καὶ τὸ παρόν*, Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαιδίου, Ἅγιον Ὅρος 2000, σ. 680.

Η ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΑΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΖ' ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ Ο ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΛΟΥΚΑΡΙΣ (1620-1638)*

Νικ. Τζιζιάκη

Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν

Αδιαμφισβήτητο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ περίοδος τῆς Τουρκοκρατίας πού ἀκολούθησε μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) διαμόρφωσε νέα κατάσταση καὶ νέα δεδομένα γιὰ τὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης καὶ ὄχι μόνο. Ἐξίσου σοβαρὸς ὑπῆρξε, βεβαίως, ὁ ἀντίκτυπος καὶ γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἰδιαίτερος ὅταν αὐτὴ βρέθηκε ὑπὸ τὸ βάρος τῶν νέων προοπτικῶν πού δημιούργησε τὸ μεγάλο σχίσμα τῆς Διαμαρτύρησης στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη τὸ 1517. Ὁ θεσμὸς, ὁ ὁποῖος δοκιμάστηκε κατ' ἐξοχὴν κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ὀθωμανοκρατίας, λόγω τῆς σημαντικῆς καὶ δεσπόζουσας θέσης του στὸν Ὁρθόδοξο κόσμον καὶ ἀποτελέσει γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο πεδίου ἄσκησης τῆς Εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς, εἶναι τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο¹. Ἡ ἀντιπαράθεση ἔφτασε στὴν κορύφωσή της ἐπὶ πατριαρχίας Κυρίλλου Λουκάρεως (1620-1638), ὁ ὁποῖος εἶχε

* Ἀναδημοσιεύεται, μὲ ἀδεια τοῦ συγγραφέα, ἀπὸ τὴν *ΕΕΘΣΠΑ*, τόμ. ΜΑ' (2006), σσ. 329-348.

1. Βλ. ἐπ' αὐτοῦ τὴν ἐμπεριστατωμένη ἐργασία τοῦ Gunnar Hering, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620-1638*, Franz Steiner Verlag, Wienbaden 1968. Οἱ παραπομπές στὸ παρὸν ἄρθρον γίνονται στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση: *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ Εὐρωπαϊκὴ Πολιτικὴ 1620-1638*, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζίης, Αθήνα 1992 (μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβικ).

χρηματίσει ήδη, για ένα έτος, πατριάρχης Αλεξανδρείας (1619).

Τò θεολογικό πρόβλημα, πού άπασχόλησε όλόκληρο σχεδόν τόν ΙΖ΄ αϊ., έπικεντρώνεται κυρίως στò μυστήριο τής Θείας Ευχαριστίας με άμεσο σημείο αναφοράς τή μεταβολή του άρτου σε σῶμα και του οίνου σε αίμα Χριστου.

Ειδικότερα:

α) Ό όρος γύρω άπό τόν όποιο διεξήχθη ή σχετική θεολογική συζήτηση, μετατράπηκε σε έριδα, ύπηρεξε ή λέξη μετουσίωσις. Ό έν λόγω όρος, πού χρησιμοποιείται, ως γνωστόν, και σε κείμενα όρθοδόξων θεολόγων πολύ πρò του ΙΖ΄ αϊ., έθεωρείτο άπό τή σχετική θεολογική έρευνα άγνωστος και ξένος πρòς τήν έλληνική γλώσσα, στην όποια πίστευαν ότι εισήλθε κατά μετάφραση του λατινικού όρου *transsubstantiatio*. Περαιτέρω, έθεωρείτο άπό τήν πλευρά του νεοπαγους τότε Προτεσταντισμου ότι εξέφραζε τή διδασκαλία τής Ρωμαιοκαθολικής θεολογίας, δηλαδή τής σχολαστικής ευχαριστιακής θεολογίας, ή όποια είχε ως βάση τήν ύλομορφική θεωρία του Αριστοτέλους. Δέν ήταν, έπομένως, δύσκολο νά ύποστηριχθεί άπό προτεσταντικής πλευράς ή θέση, ότι ή όρθόδοξη θεολογία δέν παρέλαβε άπλως τή λέξη, αλλά και τή σχετική διδασκαλία/θεωρία πού ή λέξη αυτή εξέφραζε. Όπως, όμως, παρατηρήσαμε σε σχετικως πρόσφατη έργασία μας, ή λέξη μετουσίωσις άπαντá αυτουσία στην έλληνική γλώσσα σε κείμενο του Λεοντίου Βυζαντίου έπτά περίπου αιώνες (γύρω στο 532) πρην άπό τήν εμφάνιση τής λατινικής λέξης *transsubstantiatio*².

β) Κεντρικό πρόσωπο στην όλη συζήτηση ύπηρεξε ό οικουμενικός πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις, στο όνομα του όποιου κυκλοφορήθηκε «Όμολογία Πίστεως» με σαφή καλβινική επίδραση και στο θέμα τής μεταβολής του άρτου σε σῶμα και του οίνου σε αίμα Χριστου (17ο κεφάλαιο τής «Λουκάριεας Όμολογίας»). Ήταν, έπομένως, δυ-

2. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΕΜΜ. ΤΖΙΡΑΚΗ, «Η Λεοντιανή προέλευση του όρου “μετουσίωσις” ύπό τò φως του Χριστολογικού δόγματος και τής όρθόδοξης ευχαριστιακής θεολογίας του ιζ΄ αιώνα». *Επιστημονική Έπετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών*, τόμ. ΛΕ΄ (2002) και Άνάτυπο.

νατόν, ανεξάρτητα από την πατρότητα της «Ὁμολογίας», νὰ ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ πλευρᾶς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας ὅτι ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἀρνούμενη τὸν ὄρο μετουσίωσις, ἀρνεῖται τὴν πραγματικὴ μεταβολὴ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ καὶ ἄρα ἀποδέχεται τὴν ἀντίστοιχη καλβινικὴ εὐχαριστιακὴ διδασκαλία.

Σύμφωνα πρὸς τὰ ἀνωτέρω εἶναι εὐκόλο νὰ κατανοηθεῖ ἡ δυσχερὴς θέση στὴν ὁποία βρέθηκε ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία σχετικὰ μὲ τὸ συγκεκριμένο εὐχαριστιακὸ θέμα τόσο μὲ τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς, ὅσο καὶ μὲ τοὺς Προτεστάντες. Ἡ δυσχέρεια ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι, ὅποια θεολογικὴ γλῶσσα καὶ ἂν χρησιμοποιοῦσε ἔναντι ἀμφοτέρων τῶν ὁμολογιῶν τῆς Δύσεως, θὰ μπορούσε νὰ κατηγορηθεῖ κατὰ τρόπο ἀντίστοιχο, εἴτε δηλαδή ἀπὸ τὴ μιά εἴτε ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά. Διαμορφώθηκε ἔτσι ἡ ἄποψη ὅτι δὲν ἐπιδιωκόταν ἀπὸ πλευρᾶς τῆς δυτικῆς θεολογίας ἡ ἀνεύρεση τῆς ἀλήθειας, ὅπως αὐτὴ εἶχε διασφαλιστεῖ καὶ διατυπωθεῖ ἀπὸ τὴ θεολογικὴ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση καὶ διδασκαλία, ἀλλὰ ἡ ἀποδοχὴ ἀπὸ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία εἴτε τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς εἴτε τῆς Προτεσταντικῆς διδασκαλίας περὶ μεταβολῆς στὴ θεία εὐχαριστία. Ὅπως ἔχουμε ἤδη ὑποστηρίξει, Ρωμαιοκαθολικισμὸς καὶ Προτεσταντισμὸς ἀντιμετώπισαν τὴν Ὁρθοδοξία ὡς τὸν χῶρο στὸν ὁποῖο θὰ κρινόταν τὸ ὀρθὸ ἢ τὸ ἐσφαλμένο τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου. Ἄν, ἐπομένως, ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἀποδεχόταν τὴ μιά ἀπὸ τὶς δύο θέσεις, θὰ ἐθεωρεῖτο, ἀντίστοιχα, ὡς φίλα προσκείμενη πρὸς αὐτὴν καί, ἐπομένως, ἐχθρὸς τῆς ἄλλης.

Ὡστόσο, ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἀκολουθοῦσε τὴν ἀγιογραφικὴ καὶ πατερικὴ διδασκαλία χωρὶς παρεκκλίσεις καὶ προσθαφαιρέσεις στὸν μυστηριακὸ χαρακτήρα τῆς θείας Εὐχαριστίας, δὲν ἦταν δυνατὸν ἔναντι οἰουδήποτε ἀνταλλάγματος νὰ χωρήσει σὲ κανενὸς εἴδους συμβιβασμό. Αὐτό, πέραν ὅλων τῶν ἄλλων, θὰ εἶχε ἀρνητικὸ ἀντίκτυπο καὶ στὸ πρόσωπο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ Ὅποῖος καθιέρωσε τὸ μυστήριον. Πρέπει νὰ γίνῃ κατανοητὸ ὅτι τὸ εὐχαριστιακὸ θέμα εἶχε καὶ ἔχει ἄμεση ἀναφορὰ καὶ σχέση πρὸς τὸ Χριστολογικὸ δόγμα καὶ τὴν ἀντίστοιχη διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας.

Στὸ παρὸν ἄρθρο δὲν θὰ ἀναφερθοῦμε στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο καὶ τὰ παρεπόμενα ποὺ προκάλεσε ὁ ὄρος μετουσίωσις μετὰ κυρίως τὴ

μετάφραση από τη λατινική γλώσσα στην ελληνική τῆς «Λουκάρειας Ὁμολογίας» καὶ τὴν κυκλοφορία της στὸν ὀρθόδοξο χῶρο μὲ τὸν τίτλο «Ἀνατολικὴ ὁμολογία τῆς χριστιανικῆς πίστεως». Ἄλλωστε, εἶναι ἀρκούντως πλούσιες οἱ ἱστορικὲς καὶ θεολογικὲς προσεγγίσεις, οἱ ἐπισημάνσεις καὶ οἱ κρίσεις παλαιότερων καὶ νεώτερων ἐρευνητῶν. Κατὰ τὴν προσωπικὴ μας ἄποψη, ὡστόσο, ἡ θεολογικὴ παραγωγή μετὰ τὴν ἄλωση χρήζει περαιτέρω διερεύνησης ἀπὸ πλευρᾶς κυρίως τῆς Ὀρθόδοξης θεολογίας. Αὐτὸς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς λόγους πὺ πιστεύουμε ὅτι δὲν ἔχει γραφεῖ ἀκόμη ἡ τελευταία λέξη γιὰ τὸν συγγραφέα τῆς «Λουκάρειας ὁμολογίας» ἢ γιὰ τοὺς πραγματικοὺς λόγους καὶ τὶς ἀντίστοιχες συνθῆκες κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες γράφηκε καὶ ὑπογράφηκε ἡ ἐν λόγῳ Ὁμολογία ἀπὸ τὸν Κύριλλο Λούκαρι.

Εἶναι χρήσιμο νὰ ὑπομνήσουμε στὸ σημεῖο αὐτό, ὅτι οἱ Λουθηρανοὶ θεολόγοι τῆς Βιττεμβέργης G. Kallixt, H. Korning καὶ G. Hornejius ζήτησαν ἀπὸ τὸν Μητροφάνη Κριτόπουλο νὰ τοὺς παρουσιάσει γραπτῶς «τὴν τε κατάστασιν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅπως τὰ περὶ τὴν ἀγία καὶ ἀμώμητον τῶν πάλαι χριστιανῶν διδασκαλίαν διάκειται»³. Ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ζήτησαν οἱ ἐν λόγῳ θεολόγοι νὰ ἐνημερωθοῦν, σύμφωνα μὲ τὸ προοίμιο τῆς Ὁμολογίας Κριτοπούλου, εἶναι ὁ ἐξῆς: «ἔδοξαν γάρ τινες ἄλλοι ἀμφιβάλλειν καὶ βεβαιωθέντες αὐθις θαυμάσαι, εἰ ἔτι σώζεται Χριστιανισμὸς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπου ὁ Ἀντίχριστος ἐπικρατεῖ καὶ τοῦτον συντόνως διώκειν»⁴. Ὅπως γράφει στὴ συνέχεια ὁ Κριτόπουλος, προσπάθησε «ἐπικαλεσάμενος πρό-

3. ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὀρθόδοξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας* (στὸ ἐξῆς: ΔΣΜ), τόμ. II, Graz - Austria 1968, σ. 491 [571]. Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς δηλώνει τὴ σελίδα τῆς ἐκδόσεως τοῦ 1953. Ὁ δεῦτερος ἀριθμὸς ἐντὸς τῶν ἀγκυλῶν δηλώνει τὴ σελίδα τῆς δευτέρας ἐκδόσεως Graz - Austria 1968.

4. Ὅπ.π., σ. 499 [579]. Βλ. καὶ G. PODSKALSKY, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821. Ἡ Ὀρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν Δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση* [τίτλος τοῦ πρωτοτύπου: *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). Die Orthodoxie in Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, München 1988. Μετάφραση: πρωτ. Γ. Δ. Μεταλληνός, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς], Ἀθήνα 2005, σσ. 288-289.

τερον τὴν ἄνωθεν... καὶ ἄνευ τῆς οἰασοῦν προσθαφαιρέσεως... τὴν Ὁμολογίαν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐκδοῦναι, ὅπως αὕτη δηλαδὴ τὸν ἀληθῆ Χριστιανισμόν κατέχει καὶ τί τὰ ταύτης τέκνα ὀσημέραι διδάσκει»⁵. Πρέπει νὰ τονίσουμε στὴν παροῦσα συνάρτηση, ὅτι ὁ Κριτόπουλος ἀνῆκε στοὺς Ὁρθοδόξους, οἱ ὅποιοι πίστευαν ἐνδεχομένως στὴν ἔνωση μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Διαμαρτυρομένων, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι οἱ τελευταῖοι θὰ προσέρχονταν στοὺς κόλπους τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Τοῦτο θὰ ἦταν δυνατὸν μάλιστα πρὶν παγιωθεῖ καὶ ἀποκρυσταλλωθεῖ ἡ διδασκαλία τοῦ Προτεσταντισμοῦ ὡς ἀντίδραση κατὰ τῶν αἰτιάσεών του πρὸς τὶς καινοτομίες τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας⁶.

Ὅτι ἔτσι ἐννοοῦσε ὁ Κριτόπουλος τὴν ἐπάνοδο τῶν Διαμαρτυρομένων στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἡ ὁποία διατηροῦσε χωρὶς παρεκκλίσεις καὶ παραφθορὰς τὴν ἀποστολικὴ πίστη καὶ τὴν Ἱερὰ Παράδοση τῆς ἀρχαίας ἐνωμένης Ἐκκλησίας, συνάγεται καὶ ἀπὸ δύο ἐπιστολές του πρὸς τὸν γνωστὸ καλβινιστὴ θεολόγο καὶ πάστορα τῆς Ὁλλανδικῆς Πρεσβείας στὴν Κωνσταντινούπολη Ἀντώνιο Λεγῆρο (A. Léger). Οἱ ἐν λόγῳ ἐπιστολές ἐστάλησαν κατὰ τὰ ἔτη 1635 καὶ 1636, ὄχι δηλαδὴ πολὺν χρόνον μετὰ τὴ δημοσίευση καὶ κυκλοφορία στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα τῆς «Λουκάρειας Ὁμολογίας». Γιὰ προβληματισμὸ ὄλων μας, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπισημάνω κάτι γνωστὸ, ἄλλωστε, ὅτι δηλαδὴ τὸν Κριτόπουλο ἔστειλε γιὰ σπουδὲς στὴ Δύση ὁ Κύριλλος Λούκαρις. Ὁ μετέπειτα πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Μητροφάνης παρέμεινε στὴν Ἀγγλία ἑπτὰ ἔτη (1617-1624) καὶ στὴ Γερμανία καὶ Ἑλβετία τρία (1624-1627). Ἐπισημαίνω, ἐπίσης, ὅτι ὁ Λεγῆρος ὑπῆρξε ἀπὸ τὰ πλέον δραστήρια πρόσωπα τοῦ προτεσταντισμοῦ κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς πάστορας τῆς Ὁλλανδικῆς Πρεσβείας καὶ ἀποδείχθηκε ὁ «κακὸς δαίμονας» τοῦ Λουκάρεως⁷. Εἶμαι τῆς γνώμης, λοιπόν, ὅτι ἂν εἶχαν ὑποπέσει στὴν ἀντίληψη

5. Ὁπ.π.

6. ΙΩ. ΚΑΡΜΙΡΗ, *Ὁρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός*, σ. 169.

7. ΝΙΚ. Ε. ΤΖΙΡΑΚΗ, *Ἡ περὶ μετουσιώσεως (transsubstantiatio) εὐχαριστιακῆ ἔρις*, Ἀθήναι 1977, σ. 210 ἐξ. Βλ. ἐπίσης, G. PODSKALSKY, *ὄπ.π.*, σσ. 55-57, 225 ἐξ. κ. ἀ.

τοῦ Κριτόπουλου στοιχεῖα καλβινικῶν φρονημάτων τοῦ Λουκάρεως, δὲν θὰ ἀποσιωποῦσε τὸ γεγονός. Αὐτό, ὅμως, εἶναι ἓνα ἀκόμη στοιχεῖο πρὸς διερεύνηση⁸.

Συγκρίνοντας τώρα ὅσα ἀναφέραμε γιὰ τὸν Κριτόπουλο (φίλο καὶ προστατευόμενο τοῦ Λουκάρεως), κυρίως ὅμως τὸ κατὰ πάντα ὀρθόδοξο περιεχόμενο τῆς Ὁμολογίας του (1625) μὲ τὸ ἀντίστοιχο περιεχόμενο τῆς «*Λουκάρειας Ὁμολογίας*», εἶναι δύσκολο νὰ πιστέψουμε ὅτι γιὰ τὸ μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας θὰ ἐκφραζόταν ἀπολύτως σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ὁ Κριτόπουλος καὶ σχεδὸν ἀπολύτως σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τῆς *Institutio* τοῦ Καλβίνου καὶ ἄλλων συναφῶν προτεσταντικῶν κειμένων ὁ Λούκαρις. Ὁδηγοῦμαστε, λοιπόν, στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπαιτεῖται περαιτέρω βαθιὰ καὶ λεπτομερῆς ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ ἔρευνα τῶν σχετικῶν πηγῶν, ὄχι τόσο γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε σὲ ἐρωτήματα, ὅπως π.χ., ἂν τὸ κείμενο τῆς «Ὁμολογίας τοῦ Λουκάρεως» ἔχει γραφεῖ καὶ ὑπογραφεῖ ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κύριλλο, ἢ ἂν τὸ ὑπέγραψε «ἐν *λευκῶ*», ἢ βιαζόμενος καθ' οἰονδήποτε

8. Ἀξίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ τονίσουμε τὴν προσπάθεια ποὺ γίνεται σήμερα στὸ πλαίσιο τῆς κατανόησης τοῦ θέματος «Γραφὴ καὶ Παράδοσις» μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Λουθηρανῶν. Βλ. σχετικὰ: Th. Nikolaou, «Der offizielle Orthodox - Lutheranische Dialog. Geschichtlicher Überblick und gemeinsame Texte», στὸ *Orthodoxes Forum* 4 (1990) 83-98. Γιὰ πληρέστερη ἐνημέρωση βλ. καὶ τὶς εἰσηγήσεις τοῦ «Ökumenisches Wochenende», ποὺ πραγματοποιήθηκε στὸ Bildungshaus Graz - Maria Trost, μὲ θέμα «Wer legt die Bibel aus?», 23-25 Jänner 2004, τῶν: α) Bernhard Körner, «Auf dem Weg zu einem gemeinsamen Verständnis von Schrift und Tradition. Eine Katholische Stellungnahme zum orthodox - lutherischen Dialog zu Schrift und Tradition (1987)», *Ökumenisches Forum* 26/27 (2003/ 2004) 130-137. β) Jutta Henner, «Schrift und Tradition - altes Problem und neue Perspektiven», *Ökumenisches Forum* 26/27 (2003/ 2004) 138-164. γ) Grigorios Larentzakis, «Die Bedeutung der Heiligen Schrift und der Tradition in der Kirche. Orthodox - Lutherische Dialog», *Ökumenisches Forum* 26/27 (2003/ 2004) 165-184. Στὰ παραπάνω κείμενα ὑπάρχει πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἡ παρούσα παραπομπὴ δὲν ἀναφέρεται, βεβαίως, ad hoc στὸ μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἡ ἀναφορὰ μας στὸ περιεχόμενό της ὀφείλεται στὸ ὅτι πρέπει νὰ θεθεῖ καταρχὰς ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο συζητήσεων, ὅπως εἶναι τὸ θέμα «Γραφὴ καὶ Παράδοσις», καὶ μετὰ νὰ θεθοῦν πρὸς ἔρευνα καὶ συζήτηση ἐπιμέρους θέματα, ὅπως εἶναι π.χ. τὸ θέμα τῆς μεταβολῆς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ κατὰ τὴν τέλεση τοῦ μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας.

τρόπο κ.λπ., αλλά για να δειχθεί ότι ή έν λόγω «Όμολογία» ούτε άπηχεϊ ούτε έκφράζει τη διδασκαλία τής Όρθόδοξης Έκκλησίας. Τό τελευταίο ισχύει προφανώς και για τό θέμα τοῦ παρόντος άρθρου, πού περιορίζεται στα τής μεταβολής τοῦ ἄρτου σέ σῶμα και τοῦ οἴνου σέ αἷμα τοῦ Χριστοῦ κατά την τέλεση τοῦ μυστηρίου τής Θείας Εὐχαριστίας.

Ἡ Όρθόδοξη Έκκλησία, προκειμένου νά ἀποκρούσει τόν προτεσταντικό κίνδυνο, ό όποίος διαφαινόταν ἀπειλητικός σέ περίπτωση πού θα κατίσχυε στόν όρθόδοξο χῶρο ή ὑπό ἄμεση καλβινική επίδραση τελοῦσα «Όμολογία», συνεκάλεσε ἔξι τοπικές συνόδους (Κωνσταντινουπόλεως 1638, Κωνσταντινουπόλεως και Ἰασίου 1642, Κωνσταντινουπόλεως 1672, Ἱεροσολύμων 1672 και Κωνσταντινουπόλεως 1691), ἐνῶ ή σύνοδος Ἰασίου ἐνέκρινε τήν Όμολογία τοῦ μητροπολίτη Κιέβου Πέτρου Μογίλα και ή σύνοδος Ἱεροσολύμων 1672 τήν Όμολογία τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσίθεου. Κύρια θέση στις ἀποφάσεις τῶν συνόδων αὐτῶν καταλαμβάνει τό θέμα τής μεταβολής τής Θείας Εὐχαριστίας και ό ὅρος *μετουσίωσις*, πού ἀποτελέσε «τό μῆλον τής ἔριδος» καθ' ὄλον τόν ιζ' αἰῶνα.

Εἰδικότερα:

α) Ἡ σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως 1638

Συνήλθε στις 24 Δεκεμβρίου, δηλαδή τρεῖς μήνες μετά τόν μαρτυρικό θάνατο τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως. Εἶναι ή μόνη σύνοδος, ή όποία ὑπό τήν προεδρία τοῦ Κυρίλλου Κονταρή, διαδόχου και χωρίς ἐπιφυλάξεις ἐχθροῦ τοῦ Λουκάρεως, ήγήθηκε μιᾶς σαφῶς ἀντιλουκάρεως, δηλαδή ἀντιπροτεσταντικῆς κίνησης. Ἀσχολήθηκε και μέ τό θέμα τής «μετουσίωσεως», τό όποιο «ἐκλείσε» 53 χρόνια ἀργότερα ή σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1691. Κατευθυντήρια γραμμή τής συνόδου τοῦ 1638 εἶναι ότι ό Λούκαρις, μέσα ἀπό τά κεφάλαια τής «Όμολογίας» του συκοφάντησε «*πᾶσαν τήν τοῦ Χριστοῦ Ἀνατολικήν Έκκλησίαν... καλβινοφρονούσαν*» (ΔΣΜ II, 572 [652])⁹. Εἶναι σημαντικό νά ἀναφέρουμε ότι μέ-

9. Μεταξὺ τῶν μέτρων πού ἔλαβε ή σύνοδος, προκειμένου νά ἀποκρούσει τή διείσδυση τοῦ Καλβινικοῦ Προτεσταντισμοῦ στην Όρθόδοξη Ἀνατολική Έκκλησία, εἶναι και ή ἀνάθεση στόν Μελέτιο Συρίγο συγγραφῆς μελέτης κατά τῶν

λος τῆς συνόδου ἦταν καὶ ὁ Μητροφάνης Κριτόπουλος, πατριάρχης τότε Ἀλεξανδρείας. Κατὰ τὴν ἄποψή μας, θὰ ἦταν ἀδιανόητη ἡ μὴ συμμετοχή του, ἀλλὰ καὶ ἡ μὴ καταδίκη καὶ ἀπὸ αὐτὸν τῶν Κεφαλαίων τῆς «Ὁμολογίας», γιατί, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν συγγραφέα της, ὁ κίνδυνος ἦταν μέγας γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴν Εὐχαριστιακὴ διδασκαλία. Ἄλλωστε, καὶ ἡ Ὁμολογία, ποὺ ὁ Κριτόπουλος εἶχε γράψει πρὸ 13 ἐτῶν (1625), ἦταν ἀντίθετη πρὸς τὴ διδασκαλία τῶν Κεφαλαίων τῆς «Λουκάρειας Ὁμολογίας». Τοῦτο ἴσχυε σὲ κάθε περίπτωση καὶ γιὰ τὸ θέμα τῆς μεταβολῆς στὴ Θεία Εὐχαριστία. Γράφει σχετικὰ ὁ Κριτόπουλος: «Ἔστι γὰρ ὡς ἀληθῶς σῶμα Χριστοῦ ὁ ἱερουργούμενος ἄρτος, καὶ τὸ ἐν τῷ ποτηρίῳ αἷμα Χριστοῦ ἀναμιβόλως. Ὁ δὲ τρόπος τῆς τοιαύτης μεταβολῆς ἄγνωστος ἡμῖν καὶ ἀνερμήνευτος» (ΔΣΜ II, 536 [616]).

Ὅσον ἀφορᾷ αὐτὸ καθαυτὸ τὸ θέμα τῆς μεταβολῆς, ἡ «Ψῆφος» τῆς συνόδου ἀναθεματίζει τὸν Κύριλλο Λούκαριν, ὁ ὁποῖος δογματίζει καὶ πιστεύει «μὴ μεταβάλλεσθαι τὸν ἐπὶ τῆς προθέσεως ἄρτον καὶ ἔτι τὸν οἶνον διὰ τῆς τοῦ ἱερέως εὐλογία καὶ Πνεύματος ἁγίου ἐπιφοιτήσεως εἰς ἀληθὲς σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ» (ΔΣΜ II, 574 [654]). Ὁ ἀναθεματισμὸς τοῦ Λουκάρεως ἀπὸ τὴ σύνοδο στηρίζεται στὴν εὐχαριστιακὴ διδασκαλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς (Ἰω. 6, 53 καὶ 56· Ματθ. 26, 27 καὶ 1 Κορ. 11, 23) καὶ σὲ δύο Οἰκουμενικὲς Συνόδους. Τὴν Α΄ («πίστει νοήσωμεν κεῖσθαι ἐπὶ τῆς ἱερᾶς ἐκείνης τραπέζης τὸν ἄμνον τοῦ Θεοῦ τὸν αἶροντα τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, ἀθύτως ὑπὸ τῶν ἱερέων θυόμενον, καὶ τὸ τίμιον αὐτοῦ σῶμα καὶ αἷμα ἀληθῶς λαμβάνει-

Κεφαλαίων τῆς «Λουκάρειας Ὁμολογίας». Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ ἔργο τοῦ Συρίγου: *Μελετίου Συρίγου, Ἱερομονάχου τοῦ Κρητός, πρὸς τὴν ἐκδοθεῖσαν ὁμολογίαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὑπὸ Κυρίλλου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐπιγραφεῖσαν ἐν ὀνόματι τῶν χριστιανῶν ἀπάντων τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν τοπικὴν μετενεχθεῖσαν διάλεκτον ἀντίρρησις*, Βουκουρέστιον 1690 (ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσίθεο). Ὁ G. Podskalsky στὴ μνημονευθεῖσα ἀξιολογώτατη ἐργασία του ἀποδέχεται ὡς συγγραφέα τῆς «Ὁμολογίας» τὸν Λούκαριν, σημειώνοντας, ὡστόσο, ὅτι «μέσα στὴν ἀναστάτωση γιὰ μιὰ καλβινίζουσα ὁμολογία ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἐκφράστηκαν ἀμέσως καὶ ἀμφιβολίες γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ ἔργου, οἱ ὁποῖες -παρὰ τίς πάμπολλες καὶ περίττανες ἀποδείξεις- δὲν ἔχουν διαλυθεῖ μέχρι σήμερα ἐντελῶς, ἰδίως σὲ ὀρθόδοξους συγγραφεῖς», ὅπ.π., σσ. 227-228 καὶ σημ. 206.

ν»¹⁰) καὶ τὴν Ζ' («μετὰ τὸν ἁγιασμὸν σῶμα κυρίως καὶ αἷμα λέγονται καὶ εἰσι καὶ πιστεύονται»¹¹).

Τὸ σημαντικό ἐρώτημα πού τίθεται στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι, γιατί ἡ μόνη σύνοδος τοῦ 15^{ου} αἰ. πού ἀναθεματίζει ὀνομαστικὰ τὸν ἤδη κοιμηθέντα πατριάρχη Κύριλλο Λούκαριν, εἶναι αὐτὴ τοῦ 1638. Ἡ ἀπάντηση πού μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἀπὸ θεολογικῆς πλευρᾶς ἔχει τὴ θεμελίωσή της στὶς μετοχῆς «δογματίζοντι καὶ πιστεύοντι», πού ἀκολουθοῦν τὴ δοτικὴ τοῦ ὀνόματος «Κυρίλλω» καὶ ἀντικρούουν τὶς καλβινικῆς κακοδοξίες πού ἐμπεριέχονται στὸ κείμενο τῆς «Λουκάρειας Ὁμολογίας». Δηλαδή ἡ «Ψῆφος» τῆς συνόδου τοῦ 1638 εἶναι ἀντιλουκάρεια στὸ μέτρο πού εἶναι ἀντικαλβινική. Ὁ καλβινικὸς χαρακτήρας τῆς Ὁμολογίας εἶναι ἀσφαλῶς δεδομένος, ὅπως δεδομένος εἶναι καὶ ὁ σάλος πού ξέσπασε μετὰ τῶν Ὁρθοδόξων μετὰ τὴ δημοσίευση (ἐλληνιστί) καὶ τὴ διασπορὰ τῆς «Ὁμολογίας» καὶ στὸν ὀρθόδοξο χῶρο. Ἐξάλλου, τὸ ὅτι προεδρεύει τῆς συνόδου «ὁ ἀδιάλλακτος, πείσμων καὶ δόλιος ἐχθρὸς» τοῦ Λούκαρη¹², ὁ Κύριλλος Κονταρῆς, ἔχει ἐπίσης ἰδιαίτερη σημασία, κυρίως δὲ ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι γιὰ μιὰ σειρὰ λόγων «ὁ Κονταρῆς ἐπιθυμοῦσε τὸν θάνατο» τοῦ Λουκάρεως, τὸν ὁποῖο εἶχε ἀφορίσει δύο φορές. Πρῶτη φορὰ τὸν ἀφόρισε «ὡς συγγραφέα τῆς «αἰρετικῆς» Ὁμολογίας, στηθεῖα λειτουργία πού ἔγινε στὸν ναὸ τοῦ Πατριαρχείου τὴν Κυριακὴ

10. Mansi, *Sanctorum conciliorum nova et amplissima collectio*. Νέα ἐκδοσὴ μετὰ συμπληρωμάτων ἀπὸ τοὺς J. B. Martin - L. Petit, Leipzig 1900-1927, τόμ. 2, στ. 888. Παραθέτουμε ἐδῶ τὸ πλήρες ἀπόσπασμα: «Ἐπὶ τῆς θείας Τραπέζης πάλιν κἀνταῦθα μὴ τῷ προκειμένῳ ἄρτῳ καὶ τῷ μυστηρίῳ ταπεινῶς προσέχωμεν, ἀλλ' ὑψώσαντες ἡμῶν τὴν διάνοιαν, πίστει νοήσωμεν κείσθαι ἐπὶ τῆς ἱερᾶς ἐκείνης τραπέζης τὸν ἄμνον τοῦ Θεοῦ, τὸν αἶροντα τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου, ἀθύτως ὑπὸ τῶν ἱερῶν θυόμενον. Καὶ τὸ τίμιον αὐτοῦ σῶμα καὶ αἷμα ἀληθῶς λαμβάνοντες ἡμᾶς, πιστεύειν ταῦτα εἶναι τὰ τῆς ἡμετέρας ἀναστάσεως σύμβολα. Διὰ τοῦτο γὰρ οὔτε πολὺ λαμβάνομεν, ἀλλ' ὀλίγον, ἵνα γινώμεν ὅτι οὐκ εἰς πλησμονήν, ἀλλ' εἰς ἁγιασμόν».

11. Mansi, ὅπ.π., τόμ. 13, στ. 265: Πρὸ τοῦ ἁγιασμοῦ ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος «ἐκλήθη ἀντίτυπα, μετὰ δὲ τὸν ἁγιασμὸν σῶμα κυρίως καὶ αἷμα Χριστοῦ λέγονται, καὶ εἰσι καὶ πιστεύονται».

12. Hering, ὅπ.π., σ. 311.

τῆς 16^{ης} Ὀκτωβρίου [1633]»¹³. Δεύτερη φορά τὸν ἀφόρισε τὴν 7^η Ὀκτωβρίου 1635¹⁴.

β. Ἡ σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως, Μάιος 1642, καὶ Ἰασίου, Δεκέμβριος 1641 - Ὀκτώβριος 1642

Θεωρεῖται ὡς ἐνιαία σύνοδος σὲ δύο φάσεις. Ἡ σύγκλησή της κρίθηκε ἀναγκαία, ἐπειδὴ ἡ προηγούμενη τοῦ 1638 δὲν μπόρεσε νὰ κατευνάσει τὸν σάλο ποὺ προκάλεσε ἡ «Λουκάρεια Ὁμολογία» σὲ ὀλόκληρο τὸ Ὀρθόδοξο πλήρωμα καὶ κυρίως στοὺς Σλαβικοὺς πληθυσμούς. Τὴν προεδρία τῆς συνόδου εἶχε ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Παρθένιος Α΄ (1639-1645), ὁ ὁποῖος καὶ τὴ συνεκάλεσε. Στὴ συνέχεια ἀπέστειλε τὰ πρακτικὰ ὑπὸ μορφή Συνοδικῆς Ἐπιστολῆς στὴ συγκληθεῖσα ὑπὸ τοῦ ἰδίου τοπικὴ σύνοδο τοῦ Ἰασίου, ἡ ὁποία καὶ θεωρεῖται συνέχεια ἐκείνης τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἐν λόγῳ Συνοδικὴ Ἐπιστολὴ ἀναφέρεται σὲ «κεφάλαιά τινα [= τῆς «Λουκάρειας Ὁμολογίας»], ἐπιγραφὴν ἔχοντα τοῦ πρὸ ἡμῶν Πατριάρχου γέροντος κυρ. Κυρίλλου [= Λουκάρεως], περὶ ὧν ἐζητήθη, εἰ χρὴ ταῦτα ὡς εὐσεβῆ λογίζεσθαι καὶ κατέχειν, ἢ ὡς τῆς ἡμετέρας ἀνατολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἀλλότρια ἀποκηρύττεσθαι. Διὸ πᾶσα ἡ ἱερὰ Σύνοδος αὕτη, ἕκαστον αὐτῶν ἐπιμελῶς ὑπέξελθόντες καὶ τὸν νοῦν τῶν γεγραμμένων ἀνακρίναντες εὗρον αὐτὰ πάντα, τοῦ ἐβδόμου ἐκτός, τῆς καλβινικῆς ἀντεχόμενα αἰρέσεως, καὶ ὡς πορρωτάτω τῆς χριστιανικῆς τῶν ἀνατολικῶν θρησκείας ἀπέχοντα» (ΔΣΜ ΙΙ, 578 [678]). Ἡ Συνοδικὴ Ἐπιστολὴ τοῦ Παρθενίου, τὴν ὁποία μαζὶ μὲ τὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετέφεραν στὴ σύνοδο τοῦ Ἰασίου ὁ Μελέτιος Συρίγος καὶ ὁ πρῶην Νικαίας Πορφύριος ὡς πατριαρχικοὶ λεγάτοι καὶ ἔξαρχοι, δὲν κατονομάζει τὸν Λούκαριν ὡς συγγραφέα τῆς «Ὁμολογίας», ἐνῶ ρητῶς ἀναφέρεται στὸν καλβινικὸ χαρακτήρα τοῦ περιεχομένου ὄλων τῶν κεφαλαίων τῆς «Ὁμολογίας», πλὴν τοῦ ἐβδόμου. Ὡς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀναφέρει: «Τὴν θείαν δὲ εὐχαριστίαν οὕτω διαρρήγνυσιν, ὡς μηδὲν αὐτῇ ἕτερον, εἰ μὴ

13. Ὁπ.π., σ. 313.

14. Ὁπ.π., σσ. 335-336.

τύπον ψιλὸν ἐγκαταλείπειν, ὡσανεὶ ἔτι ἐν τῇ σκιᾷ τοῦ παλαιοῦ νόμου ἐλατρεύομεν. Οὐ γὰρ φησιν εἶναι σῶμα Χριστοῦ ἀληθινὸν τὸν ὀρώμενον καὶ ἐσθιόμενον ἄρτον, ἤδη ἁγιασθέντα, ἀλλὰ τὸν νοούμενον πνευματικῶς, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν φανταζόμενον, ὃ πάσης ἀσεβείας ἀνάπλεων. Ὁ γὰρ Ἰησοῦς οὐκ ἔφησε, τοῦτό ἐστιν ὁ τύπος τοῦ σώματός μου, ἀλλὰ “τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου, καὶ τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου” (Ματθ. 26,26.28)· τοῦτο δηλαδὴ τὸ ὀρώμενον καὶ λαμβανόμενον καὶ ἐσθιόμενον καὶ κλώμενον, ἁγιασθὲν ἤδη καὶ εὐλογηθὲν» (ΔΣΜ II, 580 [660]).

Στὴ δευτέρα φάση τῆς συνόδου στὸ Ἰάσιο κυρώθηκε ἡ Ὁρθόδοξος Ὁμολογία τοῦ Πέτρου Μογίλα, μητροπολίτη Κιέβου. Οἱ σχετικὲς τροποποιήσεις, συμπληρώσεις καὶ προσθαφαιρέσεις ἔγιναν κυρίως ἀπὸ τὸν Μελέτιο Συρίγο σὲ εἴκοσι συνεδριάσεις. Τὸ τελικὸ κείμενο τῆς Ὁμολογίας αὐτῆς μετέφρασε ἀπὸ τὴ λατινικὴ στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα ὁ Συρίγος μεταξὺ 15 Σεπτεμβρίου καὶ 30 Ὀκτωβρίου 1642. Τὸ κείμενο τῆς Ὁμολογίας γιὰ πρακτικὸς λόγους χωρίζεται σὲ τρία μέρη καὶ δίδεται ὑπὸ μορφή ἐρωταποκρίσεων (Α΄ μέρος 126 ἐρωταποκρίσεις, Β΄ 53 καὶ Γ΄ 72). Βασικὸς λόγος συγγραφῆς τῆς Ὁμολογίας τοῦ Μογίλα, ἡ ὁποία εἶχε ἀρχικὰ τὴ μορφή Κατήχησης (1638), ὑπῆρξε ἡ ἀπόκρουση τῆς «Λουκάρειας Ὁμολογίας» καὶ ἀντίστοιχων Ρωμαϊκῶν Κατηχήσεων, τὶς ὁποῖες ἐκμεταλλεῦντο ἡ Οὐνιτικὴ προπαγάνδα στὴ Ρωσία. Στὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ εἰδικότερα στὸ θέμα τῆς μεταβολῆς/μετουσιώσεως ἀναφέρονται τρεῖς ἐρωταποκρίσεις τοῦ Α΄ μέρους τῆς Ὁμολογίας, οἱ: 56, 106 καὶ 107. Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι καὶ μετὰ τὴν σὲ πολὺ λίγο χρόνο διόρθωση τῆς Ὁμολογίας τοῦ Μογίλα ἀπὸ τοὺς ἀπεσταλμένους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὸ Ἰάσιο, οἱ σχολαστικὲς ἐπιδράσεις δὲν λείπουν, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι δὲν διατυπώνεται ἡ Ὁρθόδοξη διδασκαλία, ὅσον ἀφορᾷ καὶ στὸ θέμα τῆς μεταβολῆς. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ βάρος ἔπεσε περισσότερο στὴ βλάβη ποὺ προκαλοῦσε ἡ Καλβινικὴ διδασκαλία τῆς «Λουκάρειας Ὁμολογίας», σχετικὰ μὲ τὴν ἄρνηση τῆς μεταβολῆς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου σὲ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ.

γ. Ἡ σύνοδος Κωνσταντινουπόλεως 1672

Τριάντα τέσσερα χρόνια μετά τὸν ἀναθεματισμὸ τῆς καλβινίζουσας «Λουκάρειας Ὁμολογίας» καὶ τοῦ συγγραφέα της ἀπὸ τὴ σύνοδο Κωνσταντινουπόλεως 1638 καὶ τριάντα χρόνια μετά τὴ σύνοδο Κωνσταντινουπόλεως-Ἰασίου 1642, ἡ ἡρεμία δὲν εἶχε ἀποκατασταθεῖ στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία. Ἡ «θεολογικὴ προπαγάνδα» Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ Προτεσταντῶν κατὰ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅτι δηλαδὴ ἡ τελευταία ἔχει δεχθεῖ εἴτε καλβινικὲς θεολογικὲς θέσεις, στὴν περίπτωσή μας σχετικὲς μὲ τὴ μεταβολή/μετουσίωση στὴ Θεία Εὐχαριστία, εἴτε σχολαστικὲς, βρισκόταν σὲ ἔξαρση. Τὴν ὅλη αὐτὴ κατάσταση ἐξέθρεψε καὶ ὁ συγγραφικὸς ἀγώνας μεταξὺ Προτεσταντῶν καὶ Ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, ἐκπροσώπων τῶν δύο Ὁμολογιῶν τῆς Δύσεως μὲ ἀφορμὴ κυρίως τὴ «Λουκάρεια Ὁμολογία».

Γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἡρεμία, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ δοθεῖ «ἀπόκρισις» σὲ «ἐρωτήσεις ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων», τὶς ὁποῖες ἔθεταν Ρωμαιοκαθολικοὶ ἢ Διαμαρτυρόμενοι σὲ ἔλληνες Πατριάρχες καὶ Θεολόγους, ὅπως π.χ. «οἷα περὶ τοῦ θείου μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας φρονοῦμεν» (ΔΣΜ II, 689 [769]), ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Διονύσιος Δ΄ συνεκάλεσε ὑπὸ τὴν προεδρία του τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1672 σύνοδο στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ συμμετοχὴ τεσσάρων Πατριαρχῶν, πλὴν τοῦ ἰδίου, καὶ 40 Ἐπισκόπων. Τὸ κείμενο τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου ποὺ ἀφορᾷ στὸ μυστήριό τῆς Θείας Εὐχαριστίας, καὶ εἰδικότερα τὸ θέμα τῆς μεταβολῆς, εἶναι σαφέστατο, ἐνῶ δὲν γίνεται χρῆση τοῦ ὄρου μετουσίωσης: «Περὶ δὲ τοῦ φρικτοῦ μυστηρίου τῆς εὐχαριστίας πιστεύομεν καὶ ὁμολογοῦμεν ἀδιστακτως, ὅτι τὸ ζῶν σῶμα τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ πάρεστιν ἀοράτως πραγματικῆ παρουσίᾳ ἐν τῷ μυστηρίῳ. Ἐν γὰρ τῷ εἰπεῖν τὸν λειτουργοῦντα ἱερέα μετὰ τὰ κυριακὰ λόγια “ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον τίμιον σῶμα τοῦ Χριστοῦ σου, τὸ δὲ ἐν τῷ ποτηρίῳ τούτῳ τίμιον αἶμα τοῦ Χριστοῦ σου, μεταβαλὼν τῷ Πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ”, τότε τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ παναγίου Πνεύματος ὑπερφυῶς καὶ ἀρρήτως ὁ μὲν ἄρτος μεταποιεῖται εἰς αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ ἴδιον σῶμα τοῦ σωτήρος Χριστοῦ πραγματικῶς καὶ ἀληθῶς καὶ κυρίως, ὁ δὲ οἶνος εἰς τὸ ζωηρὸν αἶμα αὐτοῦ. Καὶ αὐτὸν ὅλον τὸν Χριστὸν πιστεύομεν εἶναι

τὸν προσφέροντα καὶ προσφερόμενον καὶ προσδεχόμενον καὶ διαδιδόμενον ἀπαξάπασι, καὶ ὀλόκληρον ἀπαθῶς ἐσθιόμενον. Οἱ μέντοι ἀξίως μεταλαβόντες αὐτοῦ ζωοποιοῦνται, ἐνούμενοι αὐτῷ τῷ Χριστῷ· οἱ δὲ ἀναξίως, κατακρίνονται καὶ εἰς ὄλεθρον ρίπτουσιν ἑαυτούς. Ὅπερ μυστήριον, καὶ λατρεία ἐστὶ καὶ λέγεται. Καὶ θεοπρεπῶς ἐν αὐτῷ λατρεύεται τὸ τεθεωμένον σῶμα τοῦ σωτῆρος Χριστοῦ, καὶ θυσία προσφέρεται ὑπὲρ πάντων τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν ζώντων καὶ κεκοιμημένων» (ΔΣΜ II, 690 [770]).

(συνεχίζεται)

ΣΥΖΗΤΩΝΤΑΣ ΜΕ ΘΝΑ ΜΑΡΤΥΡΑ ΤΟΥ ΙΕΧΩΒΑ ΠΡΟΣΟΧΗ ΣΤΙΣ ΜΕΘΟΔΕΥΣΕΙΣ

Πρωτ. Βασίλειου Α. Γεωργόπουλου
Επίκουρου Καθηγητοῦ Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὄχι μόνο ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ τὸ σύνολο τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου δὲν ἔχει ἀπολύτως τίποτα κοινὸ στὴν πίστη μὲ τοὺς Μάρτυρες τοῦ Ἰεχωβά. Εἶναι ἐπίσης γνωστοὶ οἱ ἀπαξιωτικοὶ χαρακτηρισμοὶ μὲ τοὺς ὁποίους ἀναφέρεται ἡ ἔταιρεία «Σκοπιά» στὰ ἔντυπά της γιὰ τὸ σύνολο τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου.

Δὲν εἶναι ὅμως εὐρύτατα γνωστὲς οἱ πρακτικὲς καὶ οἱ μεθοδεύσεις ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ Μάρτυρες τοῦ Ἰεχωβά, κατὰ τίς συζητήσεις τους, στὰ πλαίσια τῆς προσηλυτιστικῆς τους δραστηριότητας. Οἱ μέθοδοι ποὺ χρησιμοποιοῦν οἱ ὁπαδοὶ τῆς ἐν λόγω αἵρέσεως ἔχουν πάντα συγκεκριμένη στόχευση καὶ προϋποθέτουν καὶ ἀντίστοιχη ἐκπαίδευση.

Ἄς δοῦμε κάποιες ἀπὸ αὐτὲς τίς πρακτικὲς.

I) Ἀναζήτηση σημείου ἐπαφῆς. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀφορμὴ ἐκκίνησης τῆς συζήτησης. Θέματα θρησκευτικά (π.χ. ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἱερὲς εἰκόνες κ.ἄ.) καὶ κοινωνικά, ποὺ «ἐντυπωσιάζουν», μὲ μία δομημένη διατύπωση ποὺ στὴ συνέχεια, ἀναλόγως τῶν ἀπαντήσεων, ἀγνοώντας τὴ στόχευση, ὁ ἄνθρωπος θὰ ὀδηγηθεῖ σὲ μιὰ λογικοφανῆ χειραγώγηση (Πρβλ. G. Pape, *Ich War Zeuge Jehovas*, 1993, σσ. 164-167).

II) Παράθεση χωρίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς: Ἡ στόχευση ἐδῶ εἶναι ὁ ἐντυπωσιασμός. Δημιουργεῖται στὸν ἄνθρωπο ἡ ἐντύπωση, ἐφόσον συζητήσει, πόσο δῆθεν καλὰ γνωρίζουν τὴν Ἁγία Γραφή. Ἐντύπωση μάλιστα, ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ δική του, ἐνδεχομένως, ἄγνοια, ἢ τὴν ἀνεπαρκῆ γνώση ἢ τὴ μὴ συστηματικὴ μελέτη τῆς Ἁγίας Γραφῆς.

Προφανῶς δὲν γνωρίζει ὅτι αὐτὴ ἡ σωρηδὸν παράθεση βιβλικῶν χωρίων, ἀπὸ τὸν Μάρτυρα τοῦ Ἰεχωβά, εἶναι προετοιμασμένα γιὰ τὴν

περίπτωση αυτή. Ἄν παρασυρθεῖ, ἐντυπωσιασθεῖ, τὸν ἐμπιστευθεῖ καὶ τὸν ἀκολουθήσει στίς «Γραφικὲς Μελέτες ἀναζήτησης τῆς ἀλήθειας» τότε ἔχει ἀρχίσει, ἄθελά του, ἢ χειραγώγησέ του στὴν πλάνη.

III) Ἡ διαστρέβλωση τῶν ἀγιογραφικῶν χωρίων. Πρόκειται γιὰ μία διαχρονικὴ πρακτικὴ ὄλων τῶν αἰρετικῶν. Τὰ ἀγιογραφικὰ χωρία ἀπομονώνονται ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ τους πλαίσιο, ἀποκόπτονται ἀπὸ τὴ νοηματικὴ τους συνάφεια, ἐρμηνεύονται αὐθαίρετα καὶ προσάγονται ὡς ἀγιογραφικὲς δῆθεν μαρτυρίες αἰρετικῶν δοξασιῶν.

Ἐνα ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα, μεταξὺ τῶν πολλῶν, ἀποτελεῖ ἡ θέση τῆς αἵρεσης γιὰ τὴ μετάγγιση αἵματος. Τὰ βιβλικὰ χωρία ποὺ ἀπαγορεύουν τὴ βρώση αἵματος ἢ τὴν ἀφαίρεση τῆς ζωῆς μὲ βίαιο τρόπο οἱ Μάρτυρες τοῦ Ἰεχωβά τὰ προσάγουν ὡς δῆθεν ἀγιογραφικὲς μαρτυρίες ποὺ ἀπαγορεύουν τὴ μετάγγιση αἵματος.

IV) Στὴν ἴδια συνάφεια σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση τῆς Ἁγίας Γραφῆς, συζητώντας κάποιος μὲ Μάρτυρες τοῦ Ἰεχωβά, θὰ διαπιστώσει, κατὰ περίπτωσι, τὰ ἐξῆς: α) παραποίηση χωρίων, β) ἐπιλεκτικὴ χρῆση καὶ ἀποσιώπησι ἄλλων, γ) σύγχυσι γραμματικῆς καὶ ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας, δ) συνδυασμὸ ἄσχετων χωρίων, ε) χρῆσι προβληματικῶν μεταφράσεων τῆς Ἁγίας Γραφῆς ποὺ ἐξυπηρετοῦν τὴν ἰδεολογικὴν χειραγώγησι στίς κακοδοξίαις τῆς αἵρεσης, στ) μὴ διάκρισι ὡς πρὸς τὴν ἀπόλυτη καὶ σχετικὴ ἔννοια μιᾶς λέξης, καί, ζ) ἐρμηνευτικὴ κακοποίηση πολυσήμαντων λέξεων καὶ ὄρων ὅπως λ.χ. τῆς λέξης «ψυχὴ» (Πρβλ. F. W. Haack, *Jehovas Zeugen*, 1975³, σσ. 34-36).

V) Ἐπιλεκτικὴ «ἀμνησία».

Αὐτὴ ἡ παράμετρος ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὸ παρελθὸν τῆς αἵρεσης. Οἱ Μάρτυρες τοῦ Ἰεχωβά, συνήθως, δὲν ξέρουν ἢ παθαίνουν «ἀμνησία» ὅταν πρέπει νὰ ἀπαντήσουν γιὰ τίς κατὰ καιροὺς ἀλλαγὰς στίς διδασκαλίαις τους, γιὰ τὸ πλῆθος τῶν ψευδοπροφητειῶν τους ποὺ διαψεύστηκαν οἰκτρά, ἢ γιὰ ὀρισμένα γεγονότα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς μετοχικῆς ἐταιρείας «Σκοπιά».

Ὡς ἐπίλογο θὰ παραθέσουμε τὴ συγκλονιστικὴ μαρτυρία, ἐνὸς πρώην «πρεσβύτερου», ἐπὶ 53 χρόνια ὀπαδοῦ τῆς αἵρεσης τῶν Μαρτύρων τοῦ Ἰεχωβά στὴ Θεσσαλονίκη. Ὁ ἄνθρωπος αὐτός, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἀναφέρει καὶ τὰ ἐξῆς ἀποκαλυπτικά: «Μετὰ ἀπὸ σκληρὸ ἀγῶνα

53 ἐτῶν, κατέληξα σὲ μιὰ τραγικὴ διαπίστωση: Κοντὰ στοὺς μάρτυρες τοῦ Ἰεχωβά ὄχι μόνο δὲν εἶχα βρῆ τὴν ἀλήθεια, ἀλλὰ καὶ ἔβλεπα καθημερινὰ νὰ διαστρεβλώνεται συστηματικὰ καὶ νὰ κακοποιῆται μπροστὰ στὰ μάτια μου καὶ μὲ τοὺς πιὸ χονδροειδεῖς τρόπους, κάθε ἔννοιά της (...). Ἐνα πολὺ βρώμικο καὶ ἀπατηλὸ παιχνίδι παίζει ἡ Σκοπιὰ εἰς βάρος τῆς νοημοσύνης, τῆς ἀξιοπρέπειας καὶ τῆς πίστεως τῶν μαρτύρων τοῦ Ἰεχωβά, οἱ ὁποῖοι **-ἐκτὸς τῶν ἄλλων- εἶνε καὶ μιὰ πλουτοφόρα πηγὴ, ἕνας σωστὸς Πακτωλὸς γι' αὐτήν**» [(Βλ. Ἐμ. Ι. Ἀντωνιάδη, *Διαψεύδονται οἱ προφητεῖες τῶν Μαρτύρων τοῦ Ἰεχωβά*, 1994, σ. 10. (σ. Σ. Διατηρήσαμε τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴν ὑπογράμμιση τοῦ συγγραφέα)].

ΚΟΝΓΚΟ, ΜΙΑ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΑΥΤΟΓΝΩΣΙΑΣ

Πέτρου Παναγιωτόπουλου

Δρ Θεολογίας - Φυσικοῦ

Αρχισυντάκτου Ἴστοσελίδας «Πεμπτουσία»

Μέσα στην καρδιά κυριολεκτικά τῆς Ἀφρικῆς, στή χώρα τοῦ Κονγκό (γνωστό παλιότερα ὡς Βελγικό Κονγκό ἢ Ζαΐρ), ἄνθησε ἐδῶ καί λίγα χρόνια μία νέα ἐστία πνευματικῆς οἰκοδομῆς καί καλλιέργειας τῶν θεολογικῶν γραμμάτων. Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Κινσάσα (μέχρι πρότινος Ἱερὰ Μητρόπολις Κεντρώας Ἀφρικῆς) ἐδῶ καί 9 χρόνια ἔχει ἰδρύσει Πανεπιστήμιο, τὸ ὁποῖο γιὰ τὴν ὥρα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο Σχολές: Θεολογίας καί Πληροφορικῆς. Ὅταν ὁ Κύριος εὐδοκήσει, ὥστε οἱ οἰκονομικὲς συνθῆκες νὰ τὸ ἐπιτρέψουν, προβλέπεται ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολῶν νὰ συμπληρωθεῖ καί μεῖ ἄλλες, ποὺ θὰ ἀνταποκρίνονται στίς ἀνάγκες τῆς τοπικῆς κοινωνίας (Ἱατρικῆς, Γεωπονίας κ.ἄ.).

Τὰ πρῶτα ἱεραποστολικά ἐγχειρήματα στήν ἀχανῆ αὐτὴ χώρα (ὑπολογίζεται ὅτι ἔχει ἕκταση 17 φορές αὐτὴν τῆς Ἑλλάδας ἢ 3,5 φορές αὐτὴν τῆς Γαλλίας) ἀνάγονται στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '60 μετὸν μακαριστὸ π. Χρυσόστομο Παπασαραντόπουλο (1903-1972) καί λίγο ἀργότερα, μετὸν ἐπίσης μακαριστὸ π. Κοσμᾶ Γρηγοριάτη (1942-1989). Ἡ πλειονότητα τῶν Ὀρθοδόξων ἐντοπίζεται στίς πόλεις Κολουέζι καί Κανάγκα, οἱ ὁποῖες ὑπῆρξαν καί οἱ βάσεις τῆς ἱεραποστολῆς στή χώρα. Ἡ Ἱερὰ Μητρόπολις Κεντρώας Ἀφρικῆς πρωτοσυστάθηκε ὡς Ἀρχιεπισκοπὴ τὸ 1958. Τὸ 2006 ἰδρύθηκε ἡ Ἐπισκοπὴ Κατάγκας, ἡ ὁποία περιλαμβάνει τὴ μεγάλη ὁμώνυμη περιοχὴ στὸ νότιο τμήμα τῆς χώρας.

Ἡ Ἱεραποστολὴ στήν Κινσάσα

Ἡ πρωτεύουσα τῆς χώρας Κινσάσα εἶναι μία τυπικὴ πολυάνθρωπη μεγαλούπολη τοῦ τρίτου κόσμου. Ὑπολογίζεται ὅτι κατοικεῖται

ἀπὸ 10 μὲ 14 ἑκατομμύρια ἀνθρώπους σὲ μία τεράστια ἔκταση, καθὼς οἱ κάτοικοι ζοῦν κατὰ κανόνα σὲ μικρὰ σπίτια. Ὁ πληθυσμὸς τῆς ἐκτοξεύθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια ἐξαιτίας τοῦ πολέμου ποὺ ταλαιπωρεῖ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς χώρας, ἀλλὰ καὶ ἐνὸς ρεύματος ἀστυφιλίας ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη ἐνδοχώρα, ὡς μία εὐκαιρία βελτίωσης τῆς οἰκονομικῆς κατάστασης τῶν ἀνθρώπων. Τὸ κυκλοφοριακὸ πρόβλημα στὴν πόλη εἶναι ἔντονο καὶ διογκώνεται μέρα μὲ τὴ μέρα, ἐνῶ εἶναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικὸ τὸ γεγονός ὅτι ὑπολογίζεται πὼς τὸ 80% τῶν ὀχημάτων ποὺ κυκλοφοροῦν σ' αὐτὴν εἶναι τὰ λεγόμενα «ταξί»: μικρὰ λεωφορεῖα, τύπου βάν, στὰ ὁποῖα συνωστίζονται οἱ ἐπιβάτες καὶ ἀποτελοῦν τὸν κύριο τρόπο μετακίνησής τους.

Ὁ πληθυσμὸς εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ρωμαιοκαθολικὸς (περίπου 70%), κατάλοιπο τῆς μακρόχρονης περιόδου τῆς βελγικῆς ἀποικιοκρατίας. Ὑπάρχουν πολλοὶ προτεστάντες, ἐνῶ εὐδιάκριτη εἶναι ἡ παρουσία τῶν προτεσταντικῶν ἐνθουσιαστικῶν πεντηκοστιανῶν σεκτῶν (μὲ μικροὺς ναοὺς ἐγκατεσπαρμένους σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς πόλης), ἀλλὰ καὶ ντόπιων αἰρέσεων, μὲ κυρίαρχη στὴν περιοχὴ τῆς πρωτεύουσας αὐτῆς τῶν «μπαγκβιστῶν». Ὑπάρχουν ἐπίσης καὶ κάποιες κοινότητες μουσουλμάνων, βουδιστῶν καὶ ἰνδοϊστῶν, ἀπὸ τοὺς μετανάστες ποὺ ἐργάζονται ἐκεῖ. Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία στὸ σύνολό τῆς ταλαιπωρεῖται ἀπὸ τὴ δράση παλαιοημερολογικῶν ὁμάδων, οἱ ὁποῖες πρόσφατα ἐνισχύθηκαν ἀπὸ τὴν παρουσία στὴ χώρα τῆς λεγόμενης «Βυζαντινῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας», ἐξ Ἀμερικῆς ὁρμωμένης καὶ μὲ ... μονοθελητικὲς ἀποκλίσεις (!).

Στὴ μεγαλούπολη αὐτὴ ὑπάρχουν τέσσερις Ὀρθόδοξες Ἐνορίες. Οἱ δύο ἀπὸ αὐτὲς εἶναι παλαιότερες καὶ οἱ δύο καινούριες. Οἱ παλαιότερες εἶναι ἡ Ἐνορία τοῦ Ἁγίου Νικολάου, γνωστὴ καὶ ὡς «Ἐνορία τῶν Ἑλλήνων», καθὼς βρίσκεται δίπλα στὴν Ἑλληνικὴ Κοινότητα καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Σχολεῖο, καὶ ἡ Ἐνορία τοῦ Ἁγίου Μάρκου γιὰ τὸν ντόπιο πληθυσμὸ. Πέρσι μόλις, ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Κινσάσα κ. Νικηφόρος ἴδρυσε στὶς παρυφές τῆς πόλης, στὴν περιοχὴ τοῦ ἀεροδρομίου, καὶ τὴν Ἐνορία τῶν Ἀρχαγγέλων. Τόσο ἡ Ἐνορία τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ὅσο καὶ αὐτὴ τῶν Ἀρχαγγέλων ἔχουν ὑπὸ τὴν εὐθύνη τους Σχολεῖα ποὺ λειτουργοῦν μὲ παιδιὰ ἀπὸ ὅλες τὶς ὁμολογίες. Ἡ Σχολὴ Πλη-

ροφορικῆς λειτουργεῖ ἐπίσης σὲ κτήριο παραπλεύρως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Πρὸ διετίας ἐπίσης, ἰδρύθηκε στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς πρωτεύουσας, στὸ προάστιο Μονγκαφοῦλε, ὅπου καὶ ἡ Θεολογικὴ Σχολή, ἡ Ἐνορία τῆς Ἁγίας Βαρβάρας.

Τὸ ἔργο τῆς Μητρόπολης εἶναι ἐξαιρετικὰ δυσχερές. Οἱ ἀνάγκες εἶναι πολλαπλές, οἱ ἐργάτες ὀλίγιστοι καὶ τὰ ἔσοδα ἀπειροελάχιστα. Εἰδικὰ τὸν τελευταῖο καιρὸ, μὲ τὴν οικονομικὴ κρίση τῆς Ἑλλάδας, ἡ ροὴ τῆς βοήθειας στερεῦει σταδιακὰ καὶ τὰ προβλήματα πολλαπλασιάζονται. Σταθεροὶ ἀρωγοὶ παραμένουν βέβαια ἡ (ὀλιγάριθμη δυστυχῶς, μετὰ ἀπὸ τὰ δραματικὰ πολιτικὰ γεγονότα τῆς δεκαετίας τοῦ '90) ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Κινσάσα, κάποιες ἱεραποστολικές ἐνώσεις τῆς Ἑλλάδας, μητροπόλεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ὀρθόδοξη Διασπορὰ καὶ εὐλαβεῖς ἰδιῶτες.

Ἰδιαίτερο κεφάλαιο ἀποτελοῦν ὅπωςδῆποτε οἱ ἐθελοντὲς ποὺ πλαισιώνουν τὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ προστρέχουν γιὰ νὰ βοηθήσουν τὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας εἶναι πολλοὶ καὶ μὲ ποικίλες ἀφετηρίες. Κληρικοὶ καὶ λαϊκοί, διαφόρων ἡλικιῶν, ἀφήνουν τὴ δουλειὰ καὶ τὴν ξεκούρασή τους καὶ διασχίζουν χῶρες καὶ βουνά, γιὰ νὰ

φτάσουν στην Κινσάσα και να βοηθήσουν με όποιον τρόπο μπορούν. Ή βοήθειά τους ανεκτίμητη.

Χαρακτηριστική, όσο και έμβληματική, ή περίπτωση τής κυρίας Στέλλας Παπαδοπούλου (παρ' όλο που ή ίδια δεν θα ήθελε καμία αναφορά στο έργο και στο όνομά της). Για 6 μήνες κάθε χρόνο, από τον Δεκέμβριο μέχρι και τον Μάιο, με προσωπικά της έξοδα μεταβαίνει εκεί για να βρεθεί παντού, όπου τή χρειάζονται οι πολυάριθμες ανάγκες τής Ίεραποστολής: μαγείρεμα στην κουζίνα του Πανεπιστημίου, κατήχηση στις κυρίες των Ένοριών, μαθήματα για τὸ πῶς νὰ φτιάχνουν λειτουργίες, κόκκινα αντά, λαχειοφόροι αγορές στην Ελλάδα και τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα τής πόλης, και τόσα ἄλλα.

Όχι βέβαια ὅτι στὸ ἄλλο ἑξάμηνο πὸ μένει στὴν Ἑλλάδα κάθεται ἄπραγη. Κινητοποιεῖ φίλους, γνωστούς και γνωστούς φίλων, για νὰ συλλέξει χρήματα και εἶδη πὸ εἶναι ἀπαραίτητα κάτω στὴν Ίεραποστολή (ροῦχα, εἰκόνες, μπάλες για τὰ παιδιά τῶν σχολείων, και ὅτιδήποτε ἄλλο θὰ φανεῖ χρήσιμο ἢ θὰ δώσει χαρὰ στοὺς ὁμοδόξους ἀδελφούς). Πρόσφατα, μάλιστα, ξεκίνησε τὴν ἑτοιμασία τής ἔκδοσης ἑνὸς βιβλίου με συνταγές μαγειρικῆς, τὰ ἔσοδα τοῦ ὁποίου θὰ διατεθοῦν ἀποκλειστικά για τοὺς σκοποὺς τής Ίεραποστολής!

Πέρα και ἴσως πάνω ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ὅμως, εἶναι ἡ «*μαμά Στέλλα*» τῶν κογκολέζων ὀρθοδόξων. Ὅλοι σ' ἐκείνην θὰ τρέξουν νὰ ποῦν τὸν καημὸ τους και τὰ παράπονά τους και σ' αὐτὴ θὰ ζητήσουν βοήθεια. Και ἐκείνη θὰ τοὺς ἀκούσει ὅλους, κανέναν δὲν θὰ ξεχάσει και για ὅλους θὰ ἀναζητήσει λύση στὸ πρόβλημά τους....

Τὸ Πανεπιστήμιο

Ἡ φοίτηση στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ διαρκεῖ 5 χρόνια, 3 ἀπὸ τὰ ὅποια ὀδηγοῦν στὴ λήψη πτυχίου «Graduat» και τὰ ὑπόλοιπα 2 σὲ πτυχίο «Licence». Σὲ κάθε πτυχίο εἶναι ὑποχρεωτικὴ ἢ ὑποβολὴ διπλωματικῆς ἐργασίας.

Τὸ σύνολο τῶν φοιτητῶν ἀνέρχεται στοὺς 55 (11 περίπου ἀνὰ ἔτος). Πρὶν ἀπὸ 2 χρόνια ἔφταναν και ὡς τοὺς 70, ἀλλὰ τέθηκαν αὐστηρότερα κριτήρια, πὸν περιορίσαν τὸν ἀριθμὸ τους. Ἡ προέλευσή τους εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ τῶν Ἐπαρχιῶν τής χώρας και ἡ προ-

σφοδρά είναι μεγάλη – δείγμα ασφαλές του μεγάλου ενδιαφέροντος των κατοίκων για την Ὁρθόδοξη παράδοση.

Οἱ ἔλεγχοι ἀπὸ τὸ κράτος εἶναι τακτικοὶ καὶ ἐξονυχιστικοί (τὸ Πανεπιστήμιο λειτουργεῖ ὡς ἰδιωτικὸς φορέας), ἀλλὰ ὅπως δηλώνουν καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἐλεγκτές (ποὺ ἀλλάζουν κάθε χρόνο), πρόκειται γιὰ ἓνα πρότυπο Ἴδρυμα τόσο ἀπὸ πλευρᾶς ὑποδομῶν, ὅσο καὶ ἀπὸ πλευρᾶς ὀργάνωσης.

Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου καὶ Κοσμήτορας τῆς Σχολῆς εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Νικηφόρος, ἐνῶ ὁ Ἀντιπρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου κ. Θεόδωρος Fumuzanza εἶναι Καθηγητὴς ἄλλου Πανεπιστημίου τῆς πόλης. Ὁ Σεβασμιώτατος κ. Νικηφόρος, ὁ Σεβ. Μητροπολίτης Πενταπόλεως κ. Ἰγνάτιος («ἐφησυχάζων» μόνο κατ' ὄνομα, ἀφοῦ παρὰ τὶς 8,5 δεκαετίες τῆς ζωῆς του περνάει τὶς περισσότερες ἡμέρες τοῦ ἔτους στὸ ἀγαπημένο του Κογκό, ἐπιβλέποντας καὶ ἐνισχύοντας τὴ συνέχιση τοῦ μεγάλου ἔργου του) καὶ ὁ Ἀντιπρύτανης διδάσκουν ἐπίσης, ἐνῶ στὸ διδακτικὸ τους ἔργο πλαισιώνονται ἀπὸ Καθηγητὲς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα καὶ ὅλο τὸν Ὁρθόδοξο κόσμο.

Τὰ μαθήματα γίνονται κατὰ κύριο λόγο μὲ τηλεδιδασκαλία (μέσῳ συνδιαλέξεων βίντεο τοῦ Skype), κάτι ποὺ ἀποτελεῖ ἐκπαιδευτικὴ πρωτοτυπία γιὰ τὴ συγκεκριμένη χώρα καὶ παρακολουθεῖται μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τὶς ἀρχές. Ἀρκετοὶ διδάσκοντες, ἐπίσης, κατεβαίνουν καὶ διδάσκουν αὐτοπροσώπως, μὲ ταχύρρυθμα μαθήματα, εἴτε ὀλοκληρώνουν τὴ διδασκαλία ποὺ εἶχαν ξεκινήσει μέσῳ βιντεο-διαλέξεων. Διδάσκοντες ἐπίσης, ὡς βοηθοὶ καθηγητὲς εἶναι καὶ οἱ ἀπόφοιτοι τῆς Σχολῆς. Ἡ Γραμματεία τῆς Σχολῆς, ἐπίσης, στελεχώνεται ἀπὸ ἀποφοίτους τῆς τῶν πρώτων ἐτῶν.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες τομεῖς, οἱ ἀπόφοιτοι τῆς Σχολῆς μέλλουν νὰ ἀκολουθήσουν τὴν ὁδὸ τοῦ κλήρου ἢ νὰ διακονήσουν τὴν Ἐκκλησία ὡς διευθυντὲς καὶ δάσκαλοι στὰ σχολεῖα τῆς, καθηγητὲς, ἱεροψάλτες, ἀκόμη καὶ ἱεραπόστολοι: μέχρι καὶ οἱ φοιτητὲς τῶν πρώτων ἐτῶν, σὲ ὀλιγομελεῖς ὁμάδες ταξιδεύουν στὴν ἐνδοχώρα γιὰ νὰ κηρύξουν τὸν θεῖο λόγο, ὅπως συνέβη καὶ μὲ τοὺς Μαθητὲς τοῦ Χριστοῦ...

Στὸ κέντρο τοῦ Πανεπιστημίου δεσπόζει ὁ ἐπιβλητικὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἀθωνίτου, βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, δωρεὰ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας Ἁγίου Ὁρους. Καθημερινὰ ἐκεῖ τελοῦνται οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Ὁρθρου, τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ἀποδείπνου, δίνοντας τὴν εὐκαιρία στοὺς φοιτητές (ὄλοι ἄρρενες) νὰ γνωρίσουν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὸν ὀρθόδοξο λειτουργικὸ πλοῦτο καὶ νὰ ἀναπτύξουν τὶς ἔμφυτες ἱκανότητες ποὺ διαθέτουν στὴ μουσικὴ, ἀσκούμενοι στὴ Βυζαντινὴ Ὑμνωδία (τὴν ὁποία ἄλλωστε διδάσκονται στὰ μαθήματά τους). Ὅλοι οἱ φοιτητές καὶ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῶν σπουδῶν τους εἶναι ὑπότροφοι τῆς Ἐκκλησίας καὶ διαμένουν σὲ κοιτῶνες στοὺς χώρους τῆς Σχολῆς.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν φοιτητῶν γιὰ τὰ μαθήματα εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας ματιὰ. Ρουφᾶνε κυριολεκτικὰ τὶς γνώσεις ποὺ παίρνουν, ἔχουν ἀπορίες καὶ ἄποψη, ἐνῶ δὲν εἶναι λίγες οἱ φορὲς ποὺ κάποια δεδομένα στοιχεῖα γιὰ τὸ δικό μας πολιτισμικὸ ὑπόβαθρο προσκρούουν στὶς παραδεδομένες (καὶ αἰώνιες) ἀντιλήψεις ποὺ κυριαρχοῦν στὸν τόπο τους. Δυστυχῶς ὅμως ἡ πρόοδος τους δυσκολεύεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη γαλλόφωνων ὀρθοδόξων βιβλίων καὶ λοιπῶν ἐκδόσεων (ἡ γαλλικὴ εἶναι ἡ ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ κράτους καὶ ἐπομένως καὶ τῆς ἐκπαίδευσης), ἰδιαίτερα θεολογικῶν. Ὑπάρχει βέβαια βιβλιοθήκη τῆς Σχολῆς, ἀλλὰ ἡ οἰκονομικὴ ἔνδεια ποὺ μαστίζει τὴν ἀνάπτυξη τοῦ Πανεπιστημίου δὲν ἐπιτρέπει καὶ τὸν ἐμπλουτισμὸ της μὲ τὶς ἐκδόσεις ποὺ χρειάζονται.

Στὸν χώρο τοῦ Πανεπιστημίου λειτουργεῖ ἐπίσης Ραδιοφωνικὸς Σταθμὸς. Τὸ περιεχόμενό του εἶναι ἱεραποστολικὸ καὶ οἱ ἐκπομπές του στελεχώνονται ἀπὸ τοὺς φοιτητές. Ἐκπέμπει στὴν εὐρύτερη περιοχή τῆς Κινσάσα καὶ ἔχει πολλοὺς ἀκροατές – ὄχι ἀποκλειστικὰ ὀρθοδόξους. Γιὰ τὴ λειτουργία του (ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ τόσο ἀπαραίτητου ἐκπαιδευτικὰ internet, καὶ τῆς κουζίνας) χρησιμοποιεῖται εἰδικὴ γεννήτρια, μιᾶς καὶ τὸ ἠλεκτρικὸ δίκτυο στὴν περιοχή δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ καλύψει τὶς ὑπάρχουσες ἀνάγκες καὶ οἱ διακοπὲς ρεύματος εἶναι καθημερινὰ πολὺ ὥρες.

* * *

Ὁ ποταμὸς Κόνγκο, ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους στὸν κόσμος, κυλᾷ ἀργὰ τὰ νερά του δίπλα στὴν πόλη. Πλουτίζει τὴ φύση γύρω του μὲ πλούσια βλάστηση καὶ ἀποτελεῖ πηγὴ ἀνάπτυξης μεγάλης, ἢ ὅποια δὲν ἔχει ἀκόμη ἐκδιπλωθεῖ πλήρως. Ἡ χώρα ἐπιτελεῖ ἀργά, ἀλλὰ σίγουρα βήματα, πρὸς τὸν ἐκσυγχρονισμό, ἀντιμέτωπη μὲ ζητήματα φτώχειας καὶ πολιτικῆς ἀστάθειας. Οἱ κάτοικοι, συνήθως θορυβῶδεις μὰ καλόκαρδοι, ἀτενίζουν τὸ μέλλον μὲ προβληματισμὸ καὶ αἰσιοδοξία. Ὅπως ὁ μέγας ποταμὸς τους, κυλοῦν τὴ ζωὴ τους πρὸς τὸ μέλλον ἀργά, σίγουρα καὶ μὲ μικρὲς δόσεις ἀνησυχίας. Ἡ στάση τους ἀπέναντι στοὺς λευκοὺς εἶναι ἀρκετὰ φιλική, ἀλλὰ τὸ σκληρὸ καὶ κάποτε βάρβαρο ἀποικιοκρατικὸ παρελθὸν συντηρεῖ ἀναπόφευκτα ἀκόμη μνήμες.

Ἡ ἐμπειρία ἀπὸ τὴ ζωὴ - καὶ πολὺ περισσότερο ἀπὸ τὴ διδασκαλία ἐκεῖ - δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποτυπωθεῖ σὲ μερικὲς σελίδες χαρτιοῦ. Ἄν θὰ ἔπρεπε νὰ συμυκνωθεῖ ἓνα βίωμα ἀπὸ τὴν παρουσία σ' αὐτὸν τὸν τόπο, τὸν τόσο παράξενο καὶ τόσο ἴδιο, εἶναι ἡ αἴσθησις τοῦ ἀπαράιτου πού κομίζει κανεὶς. Ἀπὸ τὸ γεγονὸς, δηλαδή, ὅτι ἐδῶ στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ μας ζωὴ, φορτώσαμε τὴ ζωὴ μας μὲ τόσο πολλὰ φροντίδες, ἀσχολίες, σκοτοῦρες καὶ ματαιοδοξίες, πού χάνουμε ἀπὸ μπροστὰ μας ἐκεῖνο «οὗ ἔστι χρεία». Καὶ φαίνεται ὅτι χρειάζεται ἓνα τέτοιο μακρινὸ ταξίδι γιὰ νὰ τὸ βροῦμε.

Οἱ ὀρθόδοξοι ἀδελφοὶ τοῦ Κονγκὸ ζοῦν, σκέφτονται καὶ ὄνειρεύονται ὅπως ὅλοι μας ἐδῶ. Περιμένουν τὸ ἐνδιαφέρον μας ἀπὸ ἐδῶ, γιὰ νὰ καλυτερεύσουν λίγο τὴ ζωὴ τους καὶ νὰ νιώσουν πιὸ βαθιὰ τὴ ζωὴ τους μέσα στὴν Ἐκκλησία. Ἀναδύεται σιγὰ σιγὰ στὰ μάτια μας ἔτσι ἓνα ἀδιόρατο, ἀλλὰ ὑπαρκτὸ χρέος τοῦ ἐνδιαφέροντος γι' αὐτούς.

Ἀντὶ ἄλλου ἐπιλόγου, ἐπιτρέψτε μου νὰ διηγηθῶ ἓνα μικρὸ περιστατικό: γιὰ πολλὰ χρόνια προβληματιζόμουν τί νὰ κάνω μὲ τὴς πλήθος εἰκονίτσες πού μαζεύονταν στὸ σπίτι μου. Ὅλοι οἱ χῶροι εἶχαν γεμίσει ἀπ' αὐτές, ἄλλες προστίθονταν ἐν εἶδει εὐλογίας ἢ ἀναμνηστικοῦ μὲ ταχεῖς ρυθμούς, τὰ ἡμερολόγια ἦταν γεμάτα ἀπ' αὐτές κάθε χρόνο, κανεὶς δὲν ἔμοιαζε νὰ ἐνδιαφέρεται νὰ πάρει ἄλλες, τὰ παιδιὰ στὰ Κατηχητικὰ τὴς ἀντιμετώπιζαν δυστυχῶς ἀδιάφορα καὶ σὲ καμιά περίπτωση δὲν μποροῦσε νὰ προκριθεῖ ἢ «λύση» τῶν σκουπιδιῶν ἢ τῆς ἀνακύ-

κλωσης. Ἡ ἀπάντηση ἦρθε ἀπὸ τὴν πρώτη φορὰ ποὺ ἐπισκέφθηκα τὴ χώρα: ἓνας ἱερέας μὲ παρακάλεσε νὰ τοῦ στείλω μερικές. Τὴν ἐπόμενη φορὰ ποὺ πῆγα καὶ τοῦ παρέδωσα τὸ ἀπόθεμα ποὺ εἶχα, ἡ εὐγνωμοσύνη στὰ μάτια του ἦταν ἀπερίγραπτη. «Γιὰ φαντάσου», μονολογοῦσα, «κάτι τόσο σπουδαῖο, ποὺ ἡ ὑπερπαραγωγή του τὸ ἔκανε νὰ χάσει τὴ σημασία του ἀπὸ τὰ μάτια μας, ἐδῶ ζανακερδίζει τὴν ἀξία του...». Καὶ μᾶλλον δὲν ἦταν τὸ μόνο....

ΑΓΙΟΣ ΚΟΣΜΑΣ Ο ΑΙΤΩΛΟΣ

Βασιλείου Καλαντζόπουλου,
Θεολόγου

Ο ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, διὰ τοῦ κηρύγματός του, πέτυχε τὴν οὐσιαστικὴ πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ ἀνάταση τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων. Ὁ διακριτικὸς καὶ γεμάτος ἀγάπη τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο προσέγγιζε τὸν λαὸ ἀπέδωσε πλούσιους καρπούς. Στερεώθηκε ἡ πίστη στὴν Ὁρθοδοξία, ἀλλὰ καὶ ἐνισχύθηκε ὁ δεσμὸς τοῦ ἀπλοῦ κόσμου μὲ τὶς ἐθνικὲς του ρίζες.

*«Ἡ πατρίδα μου ἢ ψεύτικη, ἢ γήϊνος καὶ ματαία, εἶ-
ναι ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Ἄρτης καὶ ἀπὸ τὴν ἐπαρχίαν
Ἀπόκουρο. Ὁ πατὴρ μου, ἢ μήτηρ μου, τὸ
γένος μου, εὐσεβεῖς ὀρθόδοξοι χριστι-
ανοί. Εἶμαι λοιπὸν καὶ ἐγώ, ἀδελφοί μου,
ἄνθρωπος ἁμαρτωλός, χειρότερος ἀπὸ
ἄλλους. Εἶμαι ὅμως δοῦλος τοῦ Κυρίου
μας Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Ἐσταυρωμένου
καὶ Θεοῦ. Ὅχι πὼς ἐγὼ εἶμαι ἄξιος νὰ
εἶμαι δοῦλος τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ὁ Χριστὸς
μου μὲ καταδέχεται διὰ τὴν εὐσπλαχνίαν του.*

*Τὸν Χριστὸν μας λοιπὸν, ἀδελφοί μου, πιστεύω, δοξάζω
καὶ προσκυνῶ. Τὸν Χριστὸν μας παρακαλῶ νὰ μὲ καθαρί-
σει ἀπὸ κάθε ἁμαρτίαν ψυχικὴν καὶ σωματικὴν. Τὸν Χρι-
στὸν μας παρακαλῶ νὰ μὲ δυναμώσει νὰ νικήσω τοὺς τρεῖς
ἐχθρούς: τὸν κόσμον, τὴν σάρκα καὶ τὸν διάβολον. Τὸν
Χριστὸν μας παρακαλῶ νὰ μὲ ἀξιώσει νὰ χύσω καὶ ἐγὼ τὸ
αἷμα μου διὰ τὴν ἀγάπην του, καθὼς τὸ ἔχυσε καὶ ἐκεῖνος
διὰ τὴν ἀγάπην μου. Ἀνίσως, ἀδελφοί μου, καὶ ἦτο δυνατόν
νὰ ἀνεβῶ εἰς τὸν οὐρανὸν νὰ φωνάξω μίαν φωνὴν μεγάλην,
νὰ κηρύξω εἰς ὅλον τὸν κόσμον, πὼς μόνος ὁ Χριστὸς μας
εἶναι Υἱὸς καὶ Λόγος τοῦ Θεοῦ, καὶ Θεὸς ἀληθινός, καὶ ζωὴ
τῶν πάντων, ἤθελα νὰ τὸ κάμω. Μὰ ἐπειδὴ καὶ δὲν δύνα-*

μαι νὰ πράζω ἐκεῖνο τὸ μέγα, κάμνω τοῦτο τὸ μικρόν, καὶ περιπατῶ ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, καὶ διδάσκω τοὺς ἀδελφούς μου τὸ κατὰ δύναμιν, ὄχι ὡς διδάσκαλος, ἀλλ' ὡς ἀδελφός. Διδάσκαλος μόνος ὁ Χριστός μας εἶναι.

Πόθεν παρακινήθην, ἀδελφοί μου, θέλω νὰ σᾶς φανερώσω τὴν αἰτίαν.

Ἀναχωρῶν ἀπὸ τὴν πατρίδα μου πρὸ πενήντα ἐτῶν, ἐπεριπάτησα τόπους πολλούς, κάστρα, χώρας καὶ χωρία, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ περισσότερον ἐκάθισα εἰς τὸ Ἅγιον Ὅρος, δεκαεπτὰ χρόνους, καὶ ἔκλαιον διὰ τὰς ἀμαρτίας μου. Σιμὰ εἰς τὰ ἄπειρα χαρίσματα ὁποῦ μοῦ ἐχάρισε ὁ Κύριός μου, μὲ ἤξιωσε καὶ ἔμαθα ὀλίγα γράμματα ἑλληνικά, ἔγινα καὶ καλόγηρος.

Μελετώντας τὸ ἅγιον καὶ ἱερὸν Εὐαγγέλιον εὔρον μέσα πολλὰ καὶ διάφορα νοήματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ὅλα μαργαριτάρια, διαμάντια, θησαυρός, πλοῦτος, χαρά, εὐφροσύνη, ζωὴ αἰώνιος. Σιμὰ εἰς τὰ ἄλλα εὔρον καὶ τοῦτον τὸν λόγον ὁποῦ λέγει ὁ Χριστός μας, πῶς δὲν πρέπει κανένας χριστιανός, ἄνδρας ἢ γυναῖκα, νὰ φροντίζει διὰ τὸν ἑαυτὸν του μόνον πῶς νὰ σωθεῖ, ἀλλὰ νὰ φροντίζει καὶ γιὰ τοὺς ἀδελφούς του νὰ μὴν κολασθοῦν. Ἀκούοντας καὶ ἡγῶ, ἀδελφοί μου, τοῦτον τὸν γλυκύτατον λόγον ὁποῦ λέγει ὁ Χριστός μας, νὰ φροντίζομεν καὶ διὰ τοὺς ἀδελφούς μας, μ' ἔτρωγεν ἐκεῖνος ὁ λόγος μέσα εἰς τὴν καρδίαν τόσους χρόνους, ὡσὰν τὸ σκουλήκι ὁποῦ τρώγει τὸ ξύλον, τί νὰ κάμω καὶ ἐγὼ στοχαζόμενος εἰς τὴν ἀμάθειάν μου. Ἐσυμβουλευτήκα τὸς πνευματικούς μου πατέρας, ἀρχιερεῖς, πατριάρχας, τοὺς ἐφάνέρωσα τὸν λογισμόν μου, ἀνίσως καὶ εἶναι θεάρεστον τέτοιον ἔργον νὰ τὸ μεταχειρισθῶ, καὶ ὅλοι μὲ παρεκίνησαν νὰ τὸ κάμω, καὶ μοῦ εἶπον πῶς τέτοιον ἔργον, καλὸν καὶ ἅγιον εἶναι. Μάλιστα παρακινούμενος ἀπὸ τὸν Παναγιώτατον κύριον Σωφρόνιον, Πατριάρχην - νὰ ἔχωμεν τὴν εὐχὴν του - καὶ λαμβάνοντας τὰς ἀγίας του εὐχὰς, ἄφησα τὴν ἰδικὴν μου προκοπὴν, τὸ ἰδικόν μου καλόν, καὶ

έβγηκα νὰ περιπατῶ ἀπὸ τόπον εἰς τόπον καὶ διδάσκω τοὺς ἀδελφούς μου.

Κάμνοντας ἀρχὴν νὰ διδάσκω μοῦ ἦλθεν ἕνας λογι-
σμός ἐδῶ ὁποῦ περιπατῶ. Νὰ ζητῶ ἄσπρα, διότι ἤμην φι-
λάργυρος καὶ ἀγαποῦσα τὰ γρόσια, ναί, μὰ καὶ τὰ φλωρία
περισσότερον, ὄχι ὡσὰν τὴν εὐγένειάν σας ποῦ τὰ περιφρο-
νεῖτε. Ἡ δὲν τὰ καταφρονεῖτε;

Μελετώντας πάλιν τὸ ἅγιον καὶ ἱερὸν Εὐαγγέλιον,
εἶρον καὶ ἄλλον λόγον ὁποῦ λέγει ὁ Χριστός μας. Πῶς χά-
ρισμα σοῦ ἔδωσα καὶ ἐγὼ τὴν χάριν μου, χάρισμα νὰ τὴν
δώσης καὶ σὺ εἰς τοὺς ἀδελφούς σου, χάρισμα νὰ διδάσκεις,
χάρισμα νὰ συμβουλευεῖς, χάρισμα νὰ ἐξομολογεῖς, καὶ ἀνί-
σως καὶ ζητήσεις νὰ πάρεις τίποτε πληρωμὴν διὰ τὴν διδα-
χὴν, ἢ πολλὰ ἢ ὀλίγα ἢ ἕνα ἄσπρο, ἐγὼ σὲ θανατῶνω καὶ σὲ
βάνω εἰς τὴν κόλασιν.

Ἀκούοντας καὶ ἐγὼ, ἀδελφοί μου, αὐτὸν τὸν γλυκύτα-
τον λόγον ὁποῦ λέγει ὁ Χριστός μας χάρισμα νὰ δουλεύομεν
καὶ τοὺς ἀδελφούς μας, εἰς τὴν ἀρχὴν μοῦ ἐφάνη βαρὺς ὁ
λόγος, ὕστερον ὅμως μοῦ ἐφάνη γλυκύτερος ὡσπερ μέλι καὶ
κηρίον, καὶ ἐδόξασα καὶ δοξάζω χιλιάδες φορὲς τὸν Χρι-
στὸν μου ὁποῦ μ' ἐφύλαξε ἀπὸ τοῦτο τὸ πάθος τῆς φιλαρ-
γυρίας, καὶ μὲ τὴν χάριν τοῦ Κυρίου μας Ἰησοῦ Χριστοῦ
τοῦ ἐσταυρωμένου καὶ Θεοῦ δὲν ἔχω μῆτε σακκούλα, μῆτε
σπίτι, μῆτε κασέλλα, μῆτε ἄλλο ράσο ἀπὸ αὐτὸ ποῦ φορῶ,
ἀλλὰ ἀκόμη παρακαλῶ τὸν Κύριόν μου μέχρι τέλους τῆς
ζωῆς μου νὰ μὲ ἀξιώσει νὰ μὴν ἀποκτήσω σακκούλα, διό-
τι ὡσὰν κάμω ἀρχὴν νὰ παίρνω ἄσπρα, εὐθὺς ἔχασα τοὺς
ἀδελφούς μου καὶ δὲν ἔμπορῶ καὶ τὰ δύο, ἢ τὸν Θεὸν ἢ τὸν
διάβολον».

Ὁ ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, κατὰ κόσμον Κώνστας, γεννήθηκε
πιθανὸν τὸ 1714 στὸ Μέγα Δέντρον¹. Ὁ πατέρας του καταγόταν ἀπὸ

1. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, Ἀθήναι 1961, σ. 201.

τὸ χωριὸ Γραμμένο τῆς Ἡπείρου, ἡ δὲ μητέρα του, τὸ γένος Σκόνδρα, ἀπὸ τὸ Απόκουρο Αἰτωλίας, ἂν καὶ ὑπάρχουν ἐρευνητὲς ποὺ ὑποστηρίζουν ὅτι ἦταν καὶ αὐτὴ Ἡπειρώτισσα. Οἱ διωγμοὶ τῶν Τούρκων ἀνάγκασαν τὴν οἰκογένεια νὰ μεταβεῖ γύρω στὸ 1700 στὴν Αἰτωλία, ὅπου γεννήθηκε καὶ ὁ ἅγιος Κοσμᾶς². Τὴ στοιχειώδη παιδείουση ἄρχισε νὰ λαμβάνει ἀπὸ τὴν παιδικὴ του ἡλικία, ἡ δὲ μαθητεία του σὲ αὐτὴν διάρκεσε γιὰ ὀκτῶ ἔτη. Τὴν ἐγκύκλιο μόρφωση ἄρχισε νὰ διδάσκεται στὴν ἡλικία τῶν εἴκοσι, ἀπὸ τὸν ἱεροδιάκονο Ἀνανία, ἐνῶ ὁ ἴδιος δίδασκε ὡς «ὑποδιδάσκαλος» στὸ σχολεῖο τῆς Λομποτίνας. Ἀργότερα ἀναχώρησε ἀπὸ ἐκεῖ καὶ προσέφερε τὶς ὑπηρεσίες του ὡς διδάσκαλος σὲ διάφορα χωριὰ τῆς περιοχῆς. Σύμφωνα δὲ μὲ τὴν παράδοση ἀνοιξε καὶ σχολεῖο στὸν Ταξιάρχη, τὸ ὁποῖο συντηροῦσε δι' ἐράνων καὶ δίδασκε τὰ παιδιά τῶν χωρικῶν, ξυπνώντας σὲ αὐτὰ τὴν ἀγάπη γιὰ τὰ γράμματα, τὸ Ἔθνος καὶ τὴν Ὁρθοδοξία³.

Λίγα χρόνια ἀργότερα ἀναχώρησε γιὰ τὸ Ἅγιον Ὅρος, ὅπου παρέμεινε δεκαεπτὰ ἔτη. Ἐκεῖ εἰσήχθη, τὸ 1749 σὲ ἡλικία 35 ἐτῶν, στὴν Ἀθωνιάδα Σχολή, ὅπου καὶ διδάχθηκε τὰ γραμματικὰ καὶ τὴ Λογικὴ, ἐνῶ χρημάτισε μαθητὴς καὶ τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη. Λίγο ἀργότερα ἀποσύρθηκε στὴ Μονὴ Φιλοθέου ὅπου ἔλαβε τὸ μοναχικὸ σχῆμα, χειροτονούμενος παράλληλα καὶ ἱερέας⁴.

Γύρω στὸ 1760, μετὰ ἀπὸ ἔντεκα χρόνια παραμονῆς στὸ Ἅγιον Ὅρος, ἐγκαταλείπει τὴ Μονὴ Φιλοθέου καὶ φτάνει στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου παίρνει τὴν εὐλογία καὶ τὴν ἄδεια τοῦ Πατριάρχου Σεραφεῖμ Β', ὅποτε ἀρχίζει καὶ τὴν κηρυκτικὴ του δράση, ἡ ὁποία θὰ συνεχιστεῖ μέχρι τὸν θάνατό του τὸ 1779⁵. Ἡ πρώτη του περιοδεία (1760-1763) ἔλαβε χώρα στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἀπ' ὅπου ἔφτασε στὸ Μεσολόγγι, ἀφοῦ πέρασε ἀπὸ τὸ Βραχῶρι (Ἀγρίνιο) καὶ τὴ Ναύπακτο. Ἡ παραίτηση τοῦ Σεραφεῖμ Β' τὸν ξαναφέρνει στὴν Κωνστα-

2. Κ. ΚΩΝΣΤΑ, *Ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός*, Ἀθῆναι 1990, σ. 38.

3. Λ. ΤΣΑΚΙΡΙΔΗ, *Ὁ Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός (ἀνάμεσα στὸν Τοῦρκο καὶ στὸν Φράγκο)*, Θεσσαλονίκη χ.χρ., σ. 43.

4. Κ. ΚΩΝΣΤΑ, *ὁπ.π.*, σ. 55.

5. Ι. ΜΕΝΟΥΝΟΥ, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχῆς (καὶ Βιογραφία)*, Ἀθῆναι 1979, σ. 23.

ντινούπολη, όπου ανανεώνει την άδειά του από τον νέο Πατριάρχη Σαμουήλ. Η περιοδεία του (1763-1773) αυτή τη φορά καλύπτει την Ήπειρο, τη Στερεά Ελλάδα, καθώς και τα νησιά του Αιγαίου και Ιονίου πελάγους⁶.

Στο τέλος του 1774 επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία συνάντησε τον Οικουμενικό Πατριάρχη Σωφρόνιο Β', που του έδωσε νέα άδεια, ώστε να αρχίσει νέα περιοδεία, αυτή τη φορά στα νησιά του Αιγαίου. Το έτος 1775 επέστρεψε στο Άγιον Όρος, όπου συνέχισε να έντυφά στα βιβλία, ενώ σύμφωνα και με τους μοναχικούς κανόνες, ανανέωσε και την άδεια αναχωρήσεως από τη Μονή του. Λίγο αργότερα άρχισε μία νέα περιοδεία (1775-1779) –την τελευταία του– στην ήπειρωτική Ελλάδα, καθώς και στα νησιά του Αιγαίου. Ούτως ή άλλως πάντως η κηρυγματική του δράση έλαβε χώρα σε όλη την ήπειρωτική Ελλάδα, Πελοπόννησο, καθώς και σε πολλά νησιά του Αιγαίου και Ιονίου πελάγους. Έμφαση όμως δόθηκε από τον άγιο, στον επανευαγγελισμό της Ηπείρου, βόρειας και νότιας, εξαιτίας της στροφής προς τον Μουσουλμανισμό πολλών κατοίκων της⁷.

Παράλληλα με την ουσιαστική δράση του, που βέβαια άφορούσε το κήρυγμα του Ευαγγελίου, δημιουργήθηκε και ο θρύλος περί μιάς πιό μαχητικής θέσης του Κοσμά του Αιτωλού. Τον συνέδεσαν δηλαδή με τα Όρλωφικά (1770), τουλάχιστον ως ένα διαπρύσιο κήρυκά τους⁸, καθώς και με τους Κλέφτες. Στη δεύτερη περίπτωση, υποστηρίχθηκε ότι ο άγιος είχε μνησει στην ιδέα της Επανάστασης πάρα πολλούς Κλέφτες, ανάμεσά τους και τον Κατσαντώνη το 1777. Όλα τούτα είναι υπό αμφισβήτηση από πολλούς ερευνητές, διότι δεν υπάρχουν γραπτές πηγές. Πάντως ακόμα και αν ο άγιος είχε με κάποιο τρόπο αναμιχθεί στην προεπαναστατική κίνηση, αυτό θα έγινε υπό άκρα μυστικότητα, έξου και η απουσία γραπτών κειμένων⁹.

Το κήρυγμα του Κοσμά του Αιτωλού για κοινωνική δικαιοσύνη

6. Λ. ΤΣΑΚΙΡΙΔΗ, *οπ.π.*, σ. 51.

7. Κ. ΚΩΝΣΤΑ, *οπ.π.*, σσ. 137-138.

8. Λ. ΤΣΑΚΙΡΙΔΗ, *οπ.π.*, σ. 54.

9. Ι. ΜΕΝΟΥΝΟΥ, *οπ.π.*, σ. 27.

στόχευε τὴ φιλοχρηματία ποὺ εἶχαν κάποιες ομάδες ἀνθρώπων, ὅπως ἦταν οἱ Ἑνετοί, οἱ Κοτζαμπάσηδες καὶ γενικὰ οἱ πλούσιοι καὶ οἱ δυνατοί. Τέτοια ἦταν ἡ ἀντίδραση αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων στὸν ἔλεγχο τῆς ματαιοδοξίας τους, ὥστε εἴτε ἀπαγόρευαν τὸ κήρυγμα στὸν ἅγιο Κοσμᾶ εἴτε τὸν ἀνάγκαζαν νὰ φύγει ἀπὸ τὰ μέρη τους μετὰ τὸ κήρυγμά του¹⁰. Μάλιστα ἡ πρόσκλησή του γιὰ τὸ σεβασμὸ τῆς Κυριακῆς, ὡς ἡμέρας Κυρίου, εἶχε προκαλέσει τὴν ὀργὴ τῶν Ἑβραίων. Τὰ συμφέροντα αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων θίγηκαν πάρα πολὺ ὅταν ἔγινε μεταφορὰ τοῦ παζαριοῦ τῆς Κυριακῆς στὸ Σάββατο, γι' αὐτὸ καὶ δωροδόκησαν τὸν Κούρτ πασᾶ τοῦ Μπερατίου, ὁ ὁποῖος καὶ διέταξε τὴ σύλληψη καὶ ἐκτέλεσή του¹¹. Μία ἑπταμελῆς ομάδα Τούρκων στρατιωτῶν τὸν συνέλαβε καὶ τὸν ὀδήγησε σὲ μία τοποθεσία ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Καλικόντασι, κοντὰ στὸ Μπεράτι (Βεράτιο), δίπλα στὸν ποταμὸ Ἄψο, ὅπου καὶ τὸν κρέμασαν σὲ ἓνα δέντρο¹². Τοιοῦτοτρόπως ὁ ἅγιος Κοσμᾶς σφράγισε τὸ ἐν γένει ἔργο του μὲ μαρτυρικὸ θάνατο, γινόμενος νεομάρτυρας. Αὐτὸ ἔλαβε χώρα στίς 24 Αὐγούστου 1779, ἐνῶ τὸ τίμιο λείψανό του ρίχτηκε γυμνὸ ἀπὸ τοὺς δήμιούς του στὸν ποταμὸ Ἄψο, ἀπ' ὅπου τὸ ἔβγαλε μετὰ ἀπὸ τρεῖς ἡμέρες ὁ εὐλαβῆς ἱερέας παπᾶ - Μᾶρκος, τὸ ὁποῖο καὶ ἐνταφίασε στὴν Ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Καλικόντασι¹³.

Ὁ Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς ἄφησε πίσω του μία τεράστια κληρονομιά γιὰ τὸν Ἑλληνισμό, ἡ ὁποία ἀφορᾶ τόσο στίς Διδαχές του, ὅσο καὶ σὲ δεκάδες σχολεῖα¹⁴. Τὸ δὲ κηρυκτικὸ του ἔργο, δοσμένο μὲ ἓνα πολὺ ἀπλὸ καὶ ἀνεπιτήδευτο τρόπο, εἶχε τεράστια ἀπήχηση σὲ ὅλο τὸν λαὸ τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀγιότητα τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ ἦταν γεγονὸς ἀναμφισβήτητο γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὸν γνώρισαν καὶ διατηρή-

10. Λ. ΤΣΑΚΙΡΙΔΗ, *ὄπ.π.*, σ. 57.

11. Ι. ΜΕΝΟΥΝΟΥ, «Ἡ θαυμαστὴ ἀκτινοβολία καὶ ἀπήχηση τοῦ ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ», Πρακτικά Δ' Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, Ἅγιος Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός. Προσφορὰ στὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ Γένος, Ράχη Πιερίας 2000, σ. 27.

12. ΝΙΚΟΔΗΜΟΥ ΑΓΙΟΡΕΙΤΟΥ, *ὄπ.π.*, σσ. 206-207.

13. Λ. ΤΣΑΚΙΡΙΔΗ, *ὄπ.π.*, σ. 61.

14. Α. ΚΑΝΤΙΩΤΗ (Μητρ. Φλωρινῆς), *Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός (1714-1779)*. Συναξάριον - Διδαχαί - Προφητεία - Ἀκολουθία, Ἀθῆναι 1971, σ. 301.

θηκε ανέπαφη μέσα στον χρόνο για εκατόν ογδόντα δύο χρόνια, μέχρι δηλαδή και την επίσημη άγιοκατάταξή του από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Έτσι με τη Συνοδική Πράξη 260/20 - 4 - 1961, ο Κοσμάς ο Αιτωλός κατατάγηκε και επίσημα στο άγιολόγιο της Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἡ δὲ 24^η Αὐγούστου ὀρίστηκε ὡς ἡμέρα μνήμης του¹⁵.

(συνεχίζεται)

15. Μακρυκώστα, *Κοσμάς ὁ Αἰτωλός. Ὁ ὄρθρος τοῦ εὐαγγελισμοῦ τῆς λευτεριάς*, Ἀθήναι 1985, σ. 109.

Ὁ τάφος τοῦ ἀγίου Κοσμᾶ στὸ Κολικόντασι τῆς Β. Ἠπείρου.

